

*Один рік
у
Червоній Армії*

СПОГАДИ
в розповіді Івана Ящишина

Літературний запис
Зиновія Книша

Один рік у Червоній Армії

СПОГАДИ
в розповіді Івана Ящишина

Літературний запис
Зиновія Книша

diasporiana.org.ua

Срібна Сурма
— Торонто —

Всі права застережені

Copyrigh 1982 by Zynowy Knysh

— 1982 —

KIEV PRINTERS LTD. 2466 Dundas Street West, Toronto, Ontario M6P 1W9

Іван Яцишин

ПЕРЕДМОВА

У нашій мемуаристиці, дуже невеликій, коли порівняти з іншими народами, знайдемо спогади про загально-громадську, політичну й революційну діяльність, читаємо про переслідування в ССРСР, у Польщі, знаходимо описи понурого життя в концен-траційних таборах гітлерівської Німеччини та в со-ветському Гулаг-у. Але, здається мені, мало, а може й нічого не написано про життя в большевицькій Червоній Армії. А з того можна б довідатися багато цікавого і зовсім невідомого для ширшої публіки. Для людей, що знають вояцьке життя з інших армій світу, деякі речі видалися б просто неможливими й неймовірними, хоч і як вони правдиві.

У цій книжечці списані переживання і спосте-реження одного з українців, покликаного до совет-ської армії після того, як зайняла вона Західню Ук-раїну восени 1939 року, на дев'ять місяців перед тим, заки почалася німецько-советська війна в чер-вні 1941 року. Перед нашими очима пересувається життя в казармах під всевидючим оком політруків, суматоха після вибуху війни, роззброєння "західня-ків", праця в робочих батальйонах на Кримі, боже-вільно жорстока і предурна поведінка німців з по-лоненими Червоної Армії, дивні пригоди цього ук-раїнського вояка, аж доки не добився він додому. Розповідь проста, щира, цікава, подекуди переплі-тана гумором. Перечитаєте її з задоволенням. А коли попаде вона в руки інших українців, колиш-ніх червоноармійців, то може захопить кого з них розказати про своє життя та доповнити цей образ.

Зиновій Книш

І. РОЗДІЛ

Моє село. — Прихід Червоної Армії. — Сільрада й міліція. — Зникло все з кооперативи й крамниць. — Мітинги політрука. — Невдача з комсомолом. — Голосування за воз'єднанням. — Вивозять людей на схід. — Укріплення над Сяном. — Покликання запасних на військові справи. — Лемент у селі. — Одинадцять призовників до війська, між ними і я. — У воєнкоматі в Судовій Вишні. — Виїзд на Львів. — Всі з району тримаються купи.

Народився я в селі Санники, повіт Мостиська, (тепер: район Судова Вишня), лежить воно при дорозі з Мостиськ на Рудки. Бідне це село, найбагатші господарі мали по около 10 моргів поля, та й невелике, всього яких 100 хат, а жило в них десь так 250 душ. Землі не вистачало на добре життя, але й голодом не примирали. В околиці був один тільки фільварок, (його власник називався Осташевський), яких 30 родин знаходили там заробіток.

У нашій родині було шестеро дітей — три хлопці і троє дівчат — і хоч не переливалося в нас добром, але, як то кажуть, “жили й Бога хвалили”.

Школа в нашому селі — чотириклясова, та що з того, коли вчителька полька й українця в ложці води втопила б. Не багато можна було б у ній навчитися поза тим, що написано в шкільних книжках. Зате була читальня “Просвіти”, що в 1932 році поставила собі гарний будинок, приходили туди газети та й дехто з господарів передплачував їх, до того священик у нас, о. Микола Ревть, молодий і щирий український патріот, отож у читальні та в церкві

здобували ми те, чого нам не давала школа. Одна була невигода, село належало до парафії Болчищовичі й о. Ревть тільки доїжджав до нас.

Станиця державної польської поліції з чотирьохма поліцаями була аж на четвертому селі, в Деятичах. До нас заходили рідко, село було спокійне, не діяло там стале підпілля, про те ми знали тільки з газет. Однак, не зважаючи на віддалення від більших культурних осередків українського життя, село було свідоме, кожен з нас уважав себе добрим українцем, сліdkували в газетах за тим, що діється в нашій батьківщині і як могли, так помагали, відгукуючися на всякі заклики.

Так жило село тихо й мирно аж до 1939 року. А по жнивях — усе пішло шкереберть. Ще не прийшли люди до себе з дива, що Польща так скоро завалилася, а вже радіо в читальні принесло вістку, що йдуть большевики нас “визволяти”. Та не було вже від кого. Польща розлетілася, поліцаї повтікали, полька-вчителька зникла, по всіх сусідніх селах ані духом польським не пахло.

Які то будуть наші “визвольники”? Старці люди пам’ятали ще “москалів” з першої світової війни, хоч не довго вони в нашому селі побували. І цікаво і страшно — чи будуть такі самі, чи ліпші, а може й гірші?

Довго на них не ждали, вже за кілька днів раненько з’явилися перші колони і хто тільки жив у селі, вибіг на дорогу подивитися, що це за люди. Ішла тільки піхота й кінна артилерія шляхом з Рудок на Мостиська. То це має бути та страшна “Красная Армія”? Ледве суне ногами, хоч не було жодних боїв, однострої — як полинялі лахи, кріси не на ремнях, а на “портяних” пасках. Це ж не військо, тільки жебрацька босота при зброї Розбі-

гаються по хатах, просять хліба... Одні тільки офіцери зодягнені ліпше й видно, що добре підготовані.

Пішли, кажуть, на Самбір, а в селі лишили десятеро червоноармійців під командою старшого лейтенанта Ткаченка. На всіх 11 було 8 українців і три “русаки”, як їх люди називали.

Ткаченко почав організувати міліцію, щоб тримала порядок у селі, і сільську раду (сільраду) для завідування господарськими справами. Сільську раду настановив з колишніх форналів,¹⁾ бо тільки “бідняки” могли туди належати. На щастя села, попали туди люди добрі, і хоч бідні, та щирі українці. Головою настановлено Данила Проця, а секретарем Михайла Брика.²⁾ Раз на тиждень кликали голову сільради до району на наради, звідти вертався він з усякими дорученнями.

Сільрада поділила фільварчне поле ще перед зимовими засівами. Худобу забрали самі люди зараз таки першого дня, а що лишлося, те большевики погнали до Перемишля.

Кожного тижня приїжджав до села політрук з району. Наше село належало до політрука Кісляка, українця зо сходу, він скликав людей на наради, що називалися “мітингами”, і торочив їм про всячину, про те, який то могутній Советський Союз, як добре там людям живеться і яке щастя для нас, що й ми користатимемо з тих благ. Найбільше хотілося йому заснувати комсомол, та чомусь не було до того охочих.

До міліції взяли п'ять злодіїв, дали їм польську зброю.³⁾ Для міліції покищо не було в селі нія-

1) Батрани, наймити в фільварну.

2) Їх потім застрілили партизани в 1946 році.

3) В селі Липниках, у напрямі на Мостиська, німецькі літани збомбили цілу польську дивізію у відвороті, полянки розбіглися.

кої роботи, вона тільки пильнувала, щоб не розкрадено стирт на полі. Міліціонери мінялися часто, щораз політрук одних викидав і набирав других, доки не підібрав собі таких, що були вигідні для советської влади.

З кооперативи викуплено весь товар, нічого нового не привожено, крім горілки, того добра завжди було вдосталь. Те ж саме в місті — зникло все, якби корова язиком злизала, пусті крамниці й полиці. Спочатку червоноармійці викупували все, що бачили, потрібне воно їм, чи непотрібне, а потім крамарі поховали товари і продавали хіба з-під поли, або на чорному ринку по головокружних цінах.

Почалася підготовка до “возз’єднання” Західної України з советською, в нашому селі займався тим політрук з сільрадою. Одної неділі скликали всіх, кому минуло 18 років, казали, будуть голосувати за тим, щоб злучитися з Україною. За столом сидів комітет, куди входили голова й члени сільради та ще три обрані на тих зборах “мужі довір’я”. Голосування мало бути тайне, тому завісили заслону, поставили там скриньку з прорізаною довгуватою шпорою, кожен ішов туди вкидати свою картку з голосом. Політрук нахлистався горілки, сидів напів притомний, а тим часом зроблено таку ж саму другу скриньку, накидано до неї всяких карток з повиписуваними дурницями. Не знаю, що там думали собі в районі, читаючи це, але не було ніякого слідства, проголошено, що все село голосувало за “возз’єднанням”.

Життя плило по-старому, як звичайно в селі. Люди покінчили осінні роботи на полі й на городах,

нинувши зброю, люди з довголишніх сіл зброю позбирали й поховали.

ходили на мітинги, потакували головами, коли горлав там політрук, і на тому кінчалось. Нікому з того не було шкоди, а що там політрук зголошував у районі, про те не знали. Мабуть вистачало йому виказатися перед владою, скільки тих мітингів він відбув і скільки там було присутніх.

Але ось почали надходити тривожні чутки: тут і там когось арештували, а кого взяли — за тим і слід пропав. Почалося в містах і містечках, забирали освічених людей, найперше тих, що прикладали руки до якоїсь освітньої чи культурної праці. А потім і по селах нагло зникали господарі, переважно молоді, що чи то в читальні чи в кооперативі вибивалися наверх своєю працею і мали пошану в людей. Все те тривожило, хоч з нашого села ще не взяли нікого. А зимою 1940 року, серед тріскучих морозів — зима тоді випала дуже сувора — большевики заїздили під хати й забирали цілі родини, від старого до малого, везли до залізничної станції, запихали до вантажних вагонів і кудись відвозили. На село впав страх — ні боронитися, ні втікати. Коли поляки переводили горезвісну пацифікацію, можна було поставити сторожу, щоб завчасу повідомляла, коли тікати в поле, чи до лісу. А тепер не знаєш ні дня, ні години, коли впаде лихо, а втечеш раз — прийдуть удруге. Не сидіти ж нам кожної ночі в лісі серед снігів та морозів, ані кидати рідну стріху й іти в безвість. Може втекти один-два, але не ціле село з жінками й дітьми.

Доля була ласкава для нашого села. Хоч цілу зиму вбезперестань не покидав нас страх, та якось минулося лихо, нікого не забрали, тільки з сусідніх Липник вивезли пару родин.

Але, одна біда йде — другу за руку веде. Тільки що зазеленілася весна 1940 року, а вже почали

сипати вали, копати рови й будувати всякі укріплення здовж Сяну. З початку навезли до того молодняку зо східніх земель, того було замало, почали гнати до роботи селян з поблизьких до Сяну околиць. Це робилося явно, бачили це дядьки й пошепки говорили, що “москаль”⁴⁾ до війни готується. А з ким? Хіба не з німцями, своїми союзниками? Ото була б чудасія, якби “русак” з “німаком” за чуби вхопилися!

Під кінець серпня покликано кілька запасних річників на одномісячний перевишкіл. Це сталося несподівано: ввечері голова сільради вернувся з району з наказом, щоб завтра рано на 10-ту годину всі ставилися в восккоматі⁵⁾ в Судовій Вишні. Село невелике, покликано всього 23 молодих резервістів. Це мало бути на військові вправи, але в страха очі великі. Жінки перелякалися, що це вже війна. Кличуть на мобілізацію, мами плачуть за синами. жінки за чоловіками, дівтора бачить, що старі плачуть, та й собі розревілися. Про худобу забули, вона реве в хлівах і стайнях, собаки відчули метушню й підняли гавкіт на все село, дехто напився з горя — чиста тобі Содома й Гомора! Вже покликані відїхали до району, щоб поспіти на час, а в селі затіхло аж пополудні.

Першого жовтня покликано до війська “призовників”, народжених у 1917, 1918 і 1919 роках. Було нас 12, з того 11 прийняли, а одного звільнили, він справді був ні до чого. Наказано, щоб нікуди не виїжджати з села, бо скоро нас покличуть. І дійсно на четвертий день голова сільради привіз виклик, щоб на другий день на 10-ту вранці з’яви-

⁴⁾ В той час у наших онолицях говорили різно: большевини, совети, рускі, русаки, а старші понайбільше — москалі.

⁵⁾ Военний комісаріят, цебто “Комісаріят Военних Справ”.

тися в воєнкоматі й узяти з собою харчів на три дні. Мама цілу ніч не спала, пекла хліб з білої муки, зарізала й засмажила гуску, наклала повний глечик сира й масла, докинула добрячий кусень сала.

— Та що ви, мамо! Це ж цілий міх, я й за тиждень не з'їм усього!

— Бери, бери, сину, не вір тим “москалям”, бачив, як бігали за хлібом від хати до хати, коли прийшли до нас? Хто знає, куди вас повезуть, може дорога далека, то щоб хоч голодний не був, моя ти дитино!

Говорить мама, на силу сльози стримує. А як прийшов час від'їздити, то жінки знову заголосили, той сам галас повторився, мимоволі сумно ставало на душі, слухаючи того, а найгірше нервувало виття собак, що вдиралося крізь вуха і в голову і десь під шкіру. Звичайно новобранці співають, ідучи до війська, та не до співу нам було, коли гляділи на заплаканих матерей.

Новобранців не покликали відразу з усіх сіл; коли ми приїхали до воєнкомату, було нас усього 70. Зігнали нас на подвір'я, суворо заборонили виходити на вулицю. Можна б і без тої заборони, бо й так звідти не було як висунутися.

Погода надворі стояла гарна, покрутилися ми трохи по тім подвір'ї, поговорили і знайомилися бо хоч з близьких сіл, та не всі себе знали. З нудьги почали співати, щоб час минав веселіше. Співали всяких пісень, а найбільше стрілецьких: “Ой, видно село, широке село під горою”, “Їхав стрілець на війноньку”, “Як з Бережан до кадри”, та й інших, хто яку почав, за ним підтягали другі. Комусь це не сподобалося в воєнкоматі, вислали звідти дівчину й каже вона нам по-російському:

— Що це ви за пісень співаєте? Це пісні старі вже й нікудишні.

— Які вміємо, такі й співаємо.

— От я вас навчу нових, хороших.

Дівчина, нічогенька собі, почала наспівувати нам “нові й годящі” пісні: про “Катюшу”, про якогось “Чапаєва” та й інші московську погань.

Нічого не вийшло з тої науки, хлопці жартували, дехто й на глузи брав її, дівчина засоромилася й утікла. Вийшла за хвилину і проголосила, щоб усі комсомольці негайно зайшли до контори. Ми переглянулися між собою і ніхто з місця не рушився. Вона ще раз вийшла й тоді поіменно викликала трьох. Довго вони там сиділи, лихий знає, що їм там забивали в голови, але вийшли, як побиті собаки. Наша братія відразу відсторонилася від них, а мені чомусь жаль стало тих хлопців. Уже в поїзді познайомився я з одним із них, був це Гарасим Бать з Борятина. Він старався про працю на залізниці, там йому сказали, що або впишеться до комсомолу, то дістане працю, коли ж ні, то нехай і на очі не показується.

Всі ми в більшості — сільські хлопці. Та було між нами кілька міських франтів і підміських гольтіпак. Гляділи на нас згори, гнули кирпу, бож вони й одіті краще і грамотніші за нас. У руках валізки, під пахами течки. А наш брат натягнув на плечі, що мав найгірше, крапцю ж одежу лишив чи для брата, чи для кого іншого. А хоч на плечах у нас мішки, та є в них що попоїсти.

Так тривало, доки не заїхали до Львова. Там міщухи побачили масу народу, таких самих, як ми з ними, бо зігнали туди новобранців з усієї Галичини і з Волині немало. От тоді вирішили триматися купи, бож як-не-як, а всі ми земляки з району.

II. РОЗДІЛ

Формування транспорту на станції Підзамче. — Їдемо на Тернопіль і Підволочиське. — Перша “получка продуктів”. — Спільна біда замирила “міщухів” і “селюхів”. — Транспорт суне слимаком. — У Запоріжжі розділ транспорту: одні на Крим, другі до Владивостоку. — Сумний вигляд України. — Приїзд до Симферополя.

Пізнім вечором прийшов до нас якийсь офіцер, вистроїв рядами, повів до потягу, що завіз нас на станцію Підзамче з другого боку міста. А там — транспортів тьма-тьменна, дивишся, самі поїзди і нема тому кінця. Знову перебрав нас інший офіцер і повів до призначеного для нас транспорту. Був це довжелезний поїзд, може яких 40-50 вантажних вагонів, у кожному по два бунти спрасованої соломи. Повлазили ми до вагонів, розстелили солому й полягали спати. Та хоч потомлені дорогою, заснути не могли, звідусіль вигуки команди, співи, крики й лайка проганяли сон з очей.

Зо станції Підзамче відходили транспорти на схід. Передніше новобранців стригли, дезинфекували одержу, складали з них транспорт і тоді аж пускали в дорогу. Так ми просиділи до ранку. Прийшов наказ, щоб ніхто не смів відходити від свого поїзду, буде за те сувора кара. Ніхто не брав собі того надто до серця й перші пішли на розвідку міські гувльіси. Не довго барилися, вернулися з горілкою, ковбасами й цигарками, п'ють і співають, а нас, “селюхів”, не частують, не дивлячись

на те, що було домовлено між усіма нами з одного району жити товарисько в спільному гурті.

А ми що, хіба ликом шиті? Зложилися по кілька рублів і вислали кількох найвідважніших за здобиччю. Нанесли вони всякого їстівного й питного, понаїдалися ми, тепер уже нічого не перешкоджало нам спати.

Під вечір прийшла наша черга йти до лазні, водили туди більшими гуртами з кількох вагонів. У лазні найперше роздягалися, зв'язували одіж поясом у клунки, причіпали до них карточки з назвищами й віддавали це до дезинфекції, а тоді йшли до стригунів. Їх двадцятка під стіною стригли волосся не тільки на голові, але скрізь на тілі, де б воно не росло. Перед дверима до лазні стояла бочка з якимсь вонючим смаром, коло неї два солдати зо шматами в руках вимащували нас тією мазю від п'ят до голови, аж тоді впускали до середини. Помившись, треба було довго ждати, заки принесено одіж з дезинфекції. Вона геть пожм'якана, в декого й пригоріла. Заки повдягалися, запав сумерк, а коли вернулися до вагонів, уже добре поночіло.

На другий день перед полуднем рушив наш транспорт у дорогу, в напрямі на Тернопіль. Погода тепла й гарна, двері в вагонах відкриті, вітер лагідно лоскотав ніздрі, приносив запах піль. Зпочатку ми співали, чомусь тільки тужливі пісні тиснулися на уста. На полях люди викопували картоплю, махали нам руками на працання, жінки витирали очі рукавами, від того й нам ставало важко на серці, втихли пісні, не клеїлася й розмова. Кожен думав, чи вернеться ще колись до своєї рідної хати, ніхто не знав своєї долі і від того ще більший сум налягав на душу... Навіть галасливі міські франти замовкли.

Над вечір приїхали ми до Підволочиського, майже на самій колишній польсько-советській границі. Поїзд стояв тут цілу ніч. Уранці прийшов наказ, щоб з кожного вагону вислати по двох чоловіків, вони отримають у першому вагоні “получку продуктів”, це ж бо вже настав четвертий день від нашого покликання, досі всі були на власних харчах. У нашому вагоні за старшого був Гриць Шот з Судової Вишні, він вислав своїх двох колеги-міщухів, а всі ми цікаві ждали, чим то погостить нас “Красная Армія” на перший день. За які дві години вернулися висланці, один приніс у торбі трохи цукру в кісточках, а другий висипав з мішка сухарі з чорного хліба. І сказано було, що на кожній станції, де зупиняється поїзд, можемо дістати “кип’яток”, цебто переварену гарячу воду. Ось і все, чим майбутні бійці “доблесної”⁶⁾ Красною Армію мали набиратися сил до служби.

Поділили ми ту “получку”, на кожного випало по кільканадцять кісточок цукру та по два-три сухарі. Наші міські паничі відразу стали солодші меду. Їх валізочки й течки цілком спорожніли, а наші мішки затримали ще повний надії вигляд. Хоч-не-хоч, а прийшлося ділитися з ними. Та й чому ж би ні? Адже все те були українці, сини одного народу з нами, не було в цьому транспорті ані одного поляка. Так поволі затиралися різниці між “міщухами” й “селохами”, що здебільшого поставали під впливом польського прикладу і то тільки серед малоосвічених і тому гордих на своє міське походження одиниць, дуже часто зовсім малої моральної вартості. Вони села не знали, носа поза місто не висували, не так, як освічені молоді люди, що стрічалися з селянськими хлопцями в школах, бували

⁶⁾ Хоробра.

в гостях у своїх товаришів на селі, приїздили до читалень, “Лугів” та “Соколів”. Але й у тих “батарчуків”, як популярно називали їх у Галичині, щораз частіше відзивалася українська кров, багато з них билися пліч-о-пліч з іншими українцями проти наших ворогів, від них потерпіли, а то й лягли головами. Тільки в той час ще мало про те знали.

Простоявши добу в Підволочиському, поїзд рушив далі. Йому не спішно, бувало, що простоював по кілька годин у чистому полі, або по пів дня чи ночі на станції. Увесь час ми кожного ранку діставали свою получку, тільки сухарі й цукор, це було все, чим нас годували всю дорогу. За десять днів подорожі один тільки раз дістали ми теплу вечерю, у Запоріжжі, де транспорт поділено, кілька вагонів відчеплено, вони мали йти до Криму, а решта поїхала далі на схід, говорено, що мабуть до Владивостоку. Ми довідалися, що нас повезуть до Криму і якимось стало відрадніше, бо все ж то ближче додому, та й в Україні, а не десь у Владивостоці, “де дідько добраніч каже”. З Запоріжжя виїхали ми ніччю і на другий день під обідню пору прибули до Симферополя.

Переїжджаючи через Україну, дуже сумно вражав нас вигляд тамошніх сіл. Ніде не бачив я садів, мало дерев, навіть плотів не було, рідко де стайня чи стодола, самі хати з похиленими коминами. Та невже ж це тепер уся Україна така бідна? Читали ми в “Кобзарі” в читальні про “село — і серце одпочине, село у нашій Україні, неначе писанка село”. Так було перед сто роками, а до чого докотилося за советської влади! На серце лягав камінь і туга шарпала груди за рідним селом.

Ми мали з собою гроші, не багато, та все таки вистачало, щоб заїхати на місце, бо за рубли в той

час не було трудно. Та що з того, коли нічого за них не купиш на станції, хіба кавуни й виноград, і то за солону ціну. Може тепер, коли повилізаємо з вагонів і ходитимемо по твердій землі, яось покращає. Хоч, досі про Крим ми нічого не знали.

III. РОЗДІЛ

У казармі 334 полку артилерії. — Привітальний обід. — Обмундирування. — Гандель цивільними одягами. — З голодним шлунком до літнього табору 156-гої дивізії. — Призначення до 361-го піхотного полку коло Севастополя. — Чотири дні пішки з Ангари до Севастополя. — Погрози комісара судом за “відлучку” і як це скінчилося. — Командири й політруки. — Кұльт матюків. — Чищення казарми й подвір’я. — Ляйтенант Моргун. — Воші й короста.

Вилізли ми з вагонів, випростували кості по довгій їзді. Зараз почали нас строїти в колону, — а було там хлопців добрих пару сотень, — завели на подвір’я казарми і тут ми довідалися, що це казарми 334-го полку артилерії. Гармашів не було, вони тепер на маневрах, тільки конюхи швендялися поміж стайнями. Заповіджено, що зараз приїде вітати нас командир дивізії, генерал-майор Черняєв. За яку годину він приїхав, а був це такий здоровило, що подібного не доводилося мені бачити в житті. Найперше пробасив він якісь привітальні слова, а потім виголосив військово-патріотичну промову. Ми зазнали щастя, що Червона Армія визволила нас з-під панського польського ярма, а тепер зазнали ласки й чести служити в тій же Червоній Армії. Він надіється, що станемо зразковими бійцями, будемо боронити нашу “советську рідину” і в потребі боротися за неї до загины.

Генерал поїхав, а нам казали випорожнити мішки, валізки, наплечники чи що хто мав, усе

зсипати на купу. Потім пішли ми до їдальні, вона там називалася “столова”, сказано нам, що з наказу генерала дістанемо святковий привітальний обід. Подали консервовану рибу з помідоровим соусом, свіжо-спечений чорний хліб і чай без цукру. Коли це має бути такий виїмково добрий обід на наше привітання, то що нас жде на кожендень? На це питання дістали ми частинну відповідь, коли вийшли з їдальні, щоб ставати у стрій та йти до лазні. У купі того, що ми повикидали з мішків, порпалися конюхи, шукали рештків їжі, огризків хліба і зараз таки там на місці з’їдали. Отже — люди тут голодні й таке саме жде нас.

Помаршували ми до лазні і там повторилася та сама історія, що у Львові перед нашим від’їздом: бочка зо смердючим мастилом, вимазування себе від стіп до голови і потім у лазню. На наше диво, видали нам зовсім нові однострої, але не так, як по інших арміях, де стараються видавати одяг менш-більш відповідний до росту й будови вояка. Тут це ані в голові нікому: підходиш до стола у черзі по одному, дістаєш те, що належить для одного бійця, а чи штани ледве закривають коліна, чи влізеш у них разом з головою, чи вмістишся в блюзу, чи можеш обмотатися нею двічі — яке це кому діло? Хочеш — можеш помінятися з другим. Тим часом одяг, що в ньому ми приїхали, впихаємо в мішки та причіпаємо на тому карточку з ім’ям та прізвиськом, все те піде до магазину й буде ждати, аж покінчимо військову службу за 2-3 роки, щоб було в чому вертатися додому. Поки я порався коло свого мішка, хтось прибіг знадвору й каже, що за дротами — лазня була обведена колючим дротом — стоїть купа цивільних людей, купують усе, що хто має. Я швиденько мішок на плечі та й собі туди. А там — справжній базар, купують, про-

дають, торгуються, начальство ніби не знає й не дивиться на те, а може і йому перепало щось з тієї торгівлі. Якийсь дядько оглянув куртку, рейтузи, чоботи й капелюх, хоч це вже було поношене, але на тамтешні відносини — в доброму стані. За все те дядько дав мені 110 рублів, пів літри горілки й дві пачки махорки. Я не торгувався, не було часу на те, а втім, це мені видавалася добра ціна. Отож я рублі до кишені, махорку віддав курцям, — я сам ще тоді не курив, — пляшку ми спорожнили на місці, кожен по глотку, було бо заборонено тримати алькоголь у казармі. В мішку лишилася брудна білизна й подертий светер. Закинув я це на плечі й побіг ставати в стрій, вже кликали вертатися до казарми.

Заки ми туди зайшли, запала ніч і вечері вже не давали, полягали ми спати з порожніми животами. Раненько збудив нас свисток — чимскоріше одягатися, їдемо приглядатися маневрам.

— А де ж снідання?

— Нема часу снідати, приїдемо на місце, поснідаємо з польової кухні, це недалеко.

Кухня справді приїхала, одна, але аж під вечір, бо показалося, що маневри далеко в горах і треба маршувати з порожнім шлунком. А коли скінчилися маневри на цей день, дістали ми по куску сушеної риби й по кілька сухарів.

— Це військові маневри, а не казарма, де все діється в означених годинах, — сказано нам, — мусите звикати до того.

Там ми й заночували під голим небом. Ніч холодна, земля — сам камінь, хіба трохи бур'янів у щілках між деревами, скрізь тернина. Назбирали ми трохи тієї тернини й сухого бур'яну, розпалили ватру і так грілися. На другий день, уже з полкової кухні, видано нам гарячий чай без цукру, по осе-

ледцю і знову по кілька сухарів. По сніданні пішли маршом до Ангари, яких 28 кілометрів на південний схід від Симферополя, одна з її рівнин на висоті засаджена алеєю дерев довжиною кількох кілометрів і там розложився літній табір 156-тої Кримської піхотної дивізії. Всі полки з міст весною збиралися в Ангарі, а на зиму верталися назад до міст, на звичайні свої постой. У той час в Ангарі стояло шість полків і нашу групу розділили частинами по всіх них, односельчани, що трималися купи, як брати, всі разом попали тимчасово до 361-го піхотного полку, його казарми стояли над берегом моря, 6 кілометрів за Севастополем. З Ангари до Севастополя буде яких 100 кілометрів і за 3-4 дні наш полк вирушив туди в дорогу. Ми, западники, як нас тут усі називали, ішли окремою сотнею, за командира в нас був українець, лейтенант Моргун. Була це золота людина, правдиво по-братерському ставився до нас, за весь час не почувли ми від нього ні одного матюка, якими так щедро сипали старшини й підстаршини Червоної Армії. З підстаршин пригадую собі тільки сержанта Заколичного, теж хороша, своя людина.

Шлях з Ангари до Севастополя добрий, асфальтовий, околиця гарна, дорога весь час іде поміж горами з чудовим видом обабіч, здовж дороги засаджені дерева з яблуками, персиками й морелями, та цей похід був великою мукою для нас, незвиклих до довгих маршів новачків. Колона сунулася по волі, що п'ять кілометрів — короткий відпочинок, та вже першого дня під вечір дехто почав відставати. На другий день відставали ще більше, тоді приїхав вантажник, забирав відсталих і підвозив їх на кілька кілометрів перед маршовою колоною, там їх скидав і вертався по других. І так увесь час дороги до Севастополя. Та й я, що був тоді легкий

і худий, як сухоребний хорт, третього дня відстав і сів край дороги. Що буде, то буде, а йти далі вже не можу. Підійшов якийсь політрук, нагримав на мене, загрозив карою за те, що я вдаю змучення. Я мовчки вислухав все те, але йти таки не міг. За якийсь час над'їхав вантажник з відсталими, підобрав і мене, повіз наперед колони. По дорозі хлопці домовилися з водієм, щось йому всунули в кишеню і він завіз нас аж під сам Севастополь, яких 30 кілометрів перед маршовою колоною. Там ми добре відпочили і хтось піддав думку, чи не заскочити до Севастополя, може купимо щось, бо в кожного ще шелестіли рублі в кишені. До міста недалечко, яких три кілометри, і ми групами по двох-трьох пішли туди. Справді в місті можна було дещо купити, хоч по дуже високих цінах. Накупили ми хліба, халви, вудженої риби, андрутів та ще дечого, що кому забаглося, і вийшли на ту саму дорогу, звідки прийшли, щоб там долучитися до нашої колони. Посідали при дорозі — є чим погостюватися — коли це під'їжджає авто, а з нього висідає якийсь комісар і просто до нас. Розпитується хто ми такі, з котрого полку, що тут робимо. Ми розказали все, як дійсно було, маршуємо до Севастополя з колоною, відстали з утоми, вантажник позбирав нас по дорозі, підвіз сюди, ждемо на свою колону.

— Ви сякі-такі, таку вашу матір, — рясно вилаявся комісар, — я вас під військовий суд поставлю за самовільну “відлучку”, за порушення красноармійської дисципліни, за споганення красноармійської честі і т. д., і т. д.

Коли ж намотюкався досхочу, позаписував собі наші імена й назвища, затримав якесь цивільне вантажне авто, казав нас завести до казарми, а

завтра буде над нами суд. Ніде правди діти, налякалися ми здорово, трохи душа в п'яти не залізла.

На другий день після обіда приволікся наш полк — усе голодне, брудне, жалко дивитися. Повних чотири дні ішов полк з Анґари до Севастополя.

Розказали ми про нашу пригоду ляйтенантові Морґунові, він уважно вислухав, покрутив головою:

— Недобре, хлопці. Цей комісар — людина прикра, прискіплива. Але не падайте духом, не завжди все мусить зле скінчитися, часами з великої хмари малий дощ.

Один день минув не то в спокою, не то в неспокійному вичікуванні, а на другий день покликано “дезертирів”, як назвав нас командир нашого полку Офіцеров, до карного звіту. Ляйтенант Морґун вистроїв нас і привів перед Офіцера, що стояв надворі перед казармою. Ми стали на “струнко”, цебто по-советському “смірно”. Якусь хвилину Офіцеров глядів на нас мовчки, а як би поглядом можна з'їсти людину, то з нас не лишилося б кісточок. А потім зверещав, обкидав триповерховими матюками, перемішуючи їх з матір'ю, батьком, Христом-Богом і що тільки слина нанесла йому на язик!

Від того не тільки вуха в'янули, але й шкіра на голові затерпла. За тих кілька днів ми вже почали звикати до матюків, наслухалися їх при кожній нагоді, але те, що вчули тепер, перейшло все наше уявління. А треба знати, що в Червоній Армії матюкання суворо заборонено, але від генерала до сержанта матюк не сходить їм з уст, матюками думають вони зміцнити свій авторитет у війську, а до того, коли вилаються здорово, стає їм легше на серці. Так і Офіцеров, висипавши мішок лайки, прийшов до себе і заявив, що цим разом нам дарує, він розуміє, що ми, западники, ще мало “сознатель-

ні” і ще не “воспитані” то значить не виховані на советський манір.

Перші два дні пішли нам на чищення казарми й подвір'я. За всі ті літні місяці, коли полк вийшов у гори, ніхто й пальцем не кивнув у казармі, скрізь повно пороху, бруду, подвір'я заросло бур'яном. Не тільки долівка, але й стіни більше показували на стайню, як на казарму, що мала приміщувати в собі людей. А третього дня повели нас на вправи, над море. Звівся вітер, холодний, проникливий до кости, не давав дихати. Ляйтенант Моргун завів нас між якісь ями й рови, ніби ми там робили якісь вправи, а в дійсності полягали ми в ями на захист від вітру і він розпитував нас про життя в Галичині. Дуже його це цікавило, нічого він про те не знав і ніколи не чув: як ми там жили, що робили вдень, чи були якісь організації молоді і т. п., ніколи не бракувало йому питань, не було дрібниці, щоб не хотів він про неї знати. Це була дуже добряча людина, не тільки для нас, але й для інших, з ким мав службове військове діло, ми його шанували, любили й довір'яли йому, дуже хотіли зробити йому приємність, принаймні тим, що заспокоювали його цікавість, бо чим іншим могли ми, прості “бійці”, здалеку від своїх, серед чужого нам оточення віддячитися за його доброту і справедливість?

Вранці о пів до сьомої, по руханці, приходив санітар оглядати наші сорочки, чи де за рубцем або за коміром не скрилася воша. Заглядав теж під пахи. А в кого знайшов — зараз до лазні й дезинфекції. Так було кожного дня. Цікаво, що в одного жидка з Комарна ніколи не переводилися воші, майже щодня водив його до лазні і знову знаходив вошу.

Той же сам санітар приймав зголошення хворіб, прохання до лікаря і т. п. Одного дня кілька хлоп-

ців, між ними і я, поскаржилися, що свербить нас тіло. Він оглянув нас і ствердив, що це короста. Завів усіх до гаражу, приніс залізну бочку, вона мала служити за піч, палили в ній соломою, щоб було тепло. Там стояло відро якоїсь смердюхи, що від неї аж дух запирало, два рази денно мали ми намащуватися нею й нікуди з бараку не виходити, їсти він буде нам приносити сам. Приносив тієї баланди більше, як нам звичайно давали в казармі. На другий день знову прийшло кілька хлопців, а потім кожного дня по одному-двох, видно, що короста на добре загноїдилася в казармі. Скоро назбиралася нас п'ятдесятка в гаражі, якось ми там зміщалися. Ліпше було там сидіти в теплі й потиху чухатися, як робити вправи над морем під убивчим вітром, а то тим більше, що нас тут краще годували. Хтозна, доки тягнулася б та курація на коросту, якби одного дня не зайшов туди лікар. Пооглядав нас, запитався, як довго сидимо в тім гаражі, і дивним йому здалося, що так поволі зникає короста. Бо це вже було два тижні. Почувши це, лікар вилаяв бідного санітаря: ти, сякий-такий сину, така твоя мати, я тебе під суд подам, що ти знущаєшся над солдатами і мучиш бідних людей!

Скоро тільки вийшов лікар, санітар казав нам роздягнутися до гола, закотив рукави й кожного власноручно обмазав тим смердилом, не лишаючи сухого місця. Це саме повторив увечері й другого дня, а на третій день повів до лазні й дезинфекції. Короста пропала, а з нею і наш відпочинок від вправ на льодовому вітрі.

Недалеко від казарми, може який кілометр, стояв музей старовини, а трохи далше в околиці велися археологічні розкопки і багато з того вже було зложено в музеї. Ляйтенант Моргун зібрав своїх вояків, до нас долучилися ще й інші, хто хо-

тів, пішли ми оглядати той музей. Розкопками й музеєм завідував якийсь дідусь, дуже сердечно нас прийняв і пояснював усе українською мовою. І чого там не було! Всяка старовина з-перед тисячі літ, різний посуд, усяке знаряддя, було на що подивитися. Показував нам дідусь мармурові колони з церкви, де хрестився Володимир Великий.

У тому полку побував я недовго. За кілька днів прийшов політрук і вичитав зо списку 30 назвищ, між ними й моє. Всіх нас перевели до Симферополя, до полкової школи 530-го піхотного полку. Сумно було мені покидати односельчан та й інших хлопців, що з ними я подружив, та що зробиш? У війську, що кажуть, те й мусиш робити.

IV. РОЗДІЛ

Полкова школа та її “начальство”. — Я в другій частині під українцем, лейтенантом Орлюком. — Дві групи курсантів: українці й “русаки”. — Зависть “русаків” на наші посилки з дому. — Повна ізоляція від світу. — Режим у школі. — Собака політрук. — Чищення чобіт. — Все на команду й усе бігом! — Несподіванка на Різдво. — Пригода з молитовником.

Політрук вистроїв нас, ще раз перевірів кількість та назвища й повів на залізничну станцію. До Симферополя заїхали ми в обідню пору, помаршували до приміщення 530-го полку і там політрук передав нас начальникові школи, капітанові Кіндіно, еспанцеві з роду. Заступник його називався Іванов, лейтенант, а вся школа ділилася на п'ять частин-відділів. Начальником першого відділу був лейтенант Даценко, другим завідував лейтенант Орлюк, третій належав до лейтенанта Мироненка, четвертий до лейтенанта Краснова, а назвища п'ятого не пригадую собі, був це якийсь грузин. Я з моїм односельчанином Романом Замрієм попали до частини Орлюка, українця з Києва.

Було це в суботу пополудні, “курсанти” — так нас тут називали — вільні були від зайнять, вистачало часу розглянутися та познайомитися з деким і розпитатися про тутешнє життя й відносини.

Казарма, де містилася школа, була стара-старезна, мабуть поставили її москалі скоро після того, як заволоділи Кримом. Вікна низько при землі,

шибки в них майже всі повибивані. В залі з обох сторін попід стінами стояли поверхові ряди ліжок, усіх було 300. Між стіною і ліжками вузенький прохід, зате посередині між ліжками можна б вантажником заїздити. Між ліжками стояли щось ніби нічні столики, ніби шафки — це тільки на книжки до науки. Долівка цементова.

Коли ми туди прийшли, вже нас було около 150 курсантів і хто скоріше прийшов, той краще місце зайняв. Перше, що ми зробили, то пішли до стайні, нав'язали соломи й позатикали нею повибивані вікна, щоб не свистав вітер по залі й не навівав снігу. За пару днів приїхало ще пару наших хлопців з 417-го полку, що стояв у Феодосії. Привезли русаків десь аж з-під Тамбова, Орлова і Рязані. До нас прилучилося ще декілька хлопців зо східніх областей і кілька галицьких жидків, всі ми творили неначе одну групу і дружили з собою. А друга група — це русаки, що гляділи на нас згори, бо всі вони мали закінчену або семилітку, або й десятилітку, а в нас самі чотирироклясники з сільських чи міських шкіл. А друге — ми не могли стерпіти матюків, у той час як русаки просто не розуміли життя без них. Від нашого командира Орлюка, ніхто ніколи не почув матюка, навіть як прийшлося йому часом крикнути, то завжди людською мовою, без того паскудства. Затє в русаків усе, якщо не зачиналося, то обов'язково кінчалося матюками, а коли сказано щось без матюка, то не мало значення, бо матюк — це неначе печатка на документі.

А далі, всі русаки без виїмку були комсомольці, а серед нас лише декілька, та й то не висувалися з тим, ото ж комсомольці-гусаки почували себе господарями, а ми, як ті бідні комірники. Одначе треба сказати, що начальство в школі не робило різниць між нами, навпаки, нераз ставили русакам нас

за приклад, бо ми наше діло робили справно й точно, ніколи не було між нами бійок, жодного скандалу, а в русаків не минув і день, щоб начальство не мусіло встрявати.

А ще русаки завидували нам, що до нас приходили з дому листи, гроші й посилки з харчами, чого я в них не бачив. У Галичині ще була приватна власність у селян і навіть найбідніша мати завжди знайшла щось, щоб вислати синові в далекій стороні. Майже щодня оповіщувало нас, що є там щось у поштовому уряді, гроші чи пакунок. По шостій увечері старшина викликував тих щасливців і провадив "строєм" на пошту, так само приводив їх разом назад, самому не вільно було й рушитися поза подвір'я казарми, цілком нас ізолювали від зовнішнього світу, щоб не стрічатися з людьми й не розказувати про життя в Галичині. А через те й русаків не пускали, щоб не робити різниць і це наводило лють на них, хоч у нічому їм не допомгло.

Щонебудь дістав з нас хто з пошти, цього ж самого дня мусів "розходувати". Чомусь заборонено було перетримувати довше, може тому, щоб не створювати спокуси до крадіжок. Але коли б і дозволили, то де ж тримати? Хіба на долівці, бо іншого місця не знайшов би. Тому, як тільки хто приніс з пошти посилку, запрошував ближчих собі приятелів і знайомих — розпакували, порізали, поламали і до 15 хвилин сліду не лишалося. Ніхто з русаків не дістав від нас ні куска, а тому вони подвійною ненавистю гаркали на нас. За якийсь час звернув на те увагу політрук. Почалося слідкування за нами, контролю наших листів з дому й додому. В листах додому писали ми не тільки за куском сала чи за кількома рублями, але за всім, чого тут не можна було дістати. Стояв щоправда між казармами кіоск, однак тримали в ньому до продажу

тільки сірники, махорку, цигарки й газету. Газету брали хіба на те, щоб закрутити махорку, бо паперців і на лік не достав би. А про такі речі, як голка, нитка, мило, шнурівки, листовий папір, олівць, конверта — шкода говорити, не дістанеш, хоч би вмірав. І за тим ми мусіли писати додому. Коли хотів хто написати листа, то найчастіше виривав листка з паршивенького зшитка, що їх доставали ми — завжди замало — до записок на лекціях. Такий листок треба було зложити втрое чи четверо, зашити ниткою, або ще частіше заліплювати розжованим хлібом, покласти в книжку, щоб засохло, аж тоді вкидати до поштової скриньки. Дістане батько чи мати такого листа, то й без окремого прохання вложить у найближчу пачку папір і конверту.

Політрук, розлючений як собака, верещав:

— Ви сякі такі сини (не забувши здорово матюкати) пишете додому, що вам погано в Красній Армії, що ви голодні, сукіні сини, що вам усього бракує! Ви очорнюєте і знеславляєте Красну Армію! Що ви собі гадаєте, таку вашу матір, що вам це безкарно пройде? і т. д., і т. д.

Не дуже помагало наше виправдання, що ніяких жалів не пишемо, нікого не обмовляємо, тільки просимо прислати нам те, чого дійсно потрібно, а коли б можна було купити це в кіоску, то й писати за тим не будемо.

Чобіт чи черевиків майже ніхто не чистив і нікого до того не принюхували. А хочеш, помий зверху в калабані перед казармою, що ніколи не висихала, часто перепадували там дощі, і намасти мазюкою, що стояла в барильці перед дверима. Від неї відгонило смердючою рибою, може й тому не спішилися з неї користати. Намастиш було нею чоботи й увійдеш до залі, лишаєш на долівці сліди

за собою, як вовк по снігу. Ніхто на те не дивиться, а начальство ще й похвалить, що в тебе чисті чоботи.

Щодесять днів водили нас до лазні. Старшина приносив кусень мила, може з пів кілограма, і це мало вистачити на 50-60 курсантів. Міцною ниткою різав мило на стільки кусників, скільки чекало на лазню і в висліді кожен діставав кусник величини цигарки. Ніхто тим милом не мився, його тримали на голення.

А з тим голенням справді був клопіт. Всі ми ще молоді, борода так швидко не росла, все ж таки бодай два рази на тиждень треба поголитися, щоб затримати якийсь людський вигляд. В декого була машинка на жилетки, що привіз ще з дому, а в декого бритва. Жилетки скоро зужилися, в кіоску їх купити не можна, а голитися чимсь треба. На цілий наш “взвод”⁷⁾ з 60 людей було тільки п’ять бритов. Мав і я, стару, з котрою ще мій батько 1916 року воював над Піявою на італійському фронті по австрійському боці. Не була вона добра, батько купив другу, а ця лежала десь забута, аж я взяв її, коли покликано мене до Червоної Армії. Тут вона тяжко працювала, голила не тільки мене, але й усіх, хто хотів, бо ж голитися мусіли всі і ніяково відмовити, коли хтось просить. Її точили, гострили на камені, на поясі, на долоні й на коліні — вона стала “соціалістичною власністю”.

У день купелі міняли нам постіль, білизну й онучі до чобіт. Бувало, що здав брудне, але добре, а дістав випране, але ледве руб держався руба, або навпаки, здав подерте дрантя і дістав добру білизну.

Режим у школі страшенне суворий, усе на команду й бігом. О 6-й рано — підйом, бігом до вра-

⁷⁾ Чота.

нішньої руханки, вмивання, стелення ліжок, тілесний “осмотр”⁸⁾, цебто шукання за вошами. О сьомій — снідання, по сніданні — вимити “котьолок”⁹⁾, що все був брудний, часами аж гидко глянути, не було ж бо ніколи теплої води, полоскалося його в зимній воді, що безперервно плила рурою в корито. О 7:30 — збірка перед казармою, перевірка, чи всі на місцях, тут голосилися: хто хворий — того до лікаря, в кого порвані чоботи чи відпадає подошва — того до “сапожні”¹⁰⁾. А решта — бігом до вправ на полі і до стрільниці, що віддалена від казарми на 8 кілометрів, і що віддаль пробігали ми кожного дня вранці й увечері.

О четвертій годині — обід, миття їдунка, чищення зброї і коротенька передишка. Від шостої до восьмої — так звана “самопідготовка”: кожен брав якийсь підручник і вивчав те, що було йому потрібне. Не вільно ні заговорити, ні закурити, а кого притиснула природна потреба, мусів просити дозволу в політрука. Вільно було в нас від восьмої до дев’ятої, та й то лише на половину, бо чи то листа треба комусь написати, а чи гудзика пришити, або “рубачу”¹¹⁾ зашити і т. п.

О десятій вечора — вечірня прогулянка, т. зн. перейти “строем” і з піснею який кілометр туди і назад, тоді бігти до вбиральні, щоб не захопила трубка, і точно об одинадцятій годині всі лежали в ліжку.

На сам Свят-Вечір 1941 року дістав я з дому пачку. Було в ній около два кілограми сала, сухарі, пів літри горілки й молитовник від мами. З салом і сухарями — проста справа, запросив хлопців, по-

8) Оглядини.

9) Кітлик, бляшана їдунка.

10) Шевська майстерня.

11) Рід війсьнкової блюзи.

ділив, з'їли і скінчена справа. Але що з горілкою? Політрук увесь час товкмачив нам, що за горілку закон карає двома роками тюрми. Вилляти? Шкода! Запитав я свого сержанта, що мені робити.

— Зажди, — каже він мені, — я пораджуся зо старшим сержантом Шевельовом.

Около пів до десятої кличуть мене до ленкімнати¹²⁾. Входжу туди, а за столом сидять мій сержант і Шевельов. Питається він, що я хочу йому сказати.

— Я дістав посилку з дому, а в ній пів літри горілки і я не знаю, що з нею зробити.

— Ти сякий-такий сину, така твоя мати! Ти знаєш, що за те жде тебе два роки тюрми?

— Знаю, товаришу старший сержанте, тому й прийшов спитати вас, що з нею зробити.

— Де вона?

— Ось тут, у мене, — кажу й витягаю з-за пазухи.

Шевельов вийняв склянку з кишені, налив мені трішки, а решту оба вони з сержантом видуддили до двох мінут.

— А ти мовчи, — сказали мені на відхідному, бо буде лихо. Не тільки тобі, нам може й більше.

Що ж мені діяти з молитовником? Це нечувана річ у Красній Армії, щоб носитися з ним. Викинути жаль, уявляв я собі, як мати старалася дістати для мене цей молитовник, як загортала його в твердий папір, щоб не знищився в дорозі, скільки надій було з неї, що принесе він мені полегшу! А надівсе — це ж дорога пам'ятка від моєї матері, вона ж посилала мені те, що вважала найдорожчим і найціннішим! Сховати? Але де? На очах усіх 300 солдатів у залі? А втім, скільки разів, вернув-

¹²⁾ Ленінська кімната, де читалися книжки, лекції тощо.

шися по вправах, заставляли ми все поперекидване й поперевертане догори ногами, ліжка, постіль, книжки в шафці! За чимсь шукали і з тим навіть не крилися. А спробуйте пожалітися! Довго я думав і не міг придумати нічого іншого, як носити його при собі в нагрудній кишені, добре запнувши гудзика. Як до тепер, ще в нас не перешукували кишень.

Того вечора тільки й було в нас розмови, що про Різдво, там далеко між нашими рідними, Свят-Вечір, колядування... А може не поженуть нас на вправи завтра, може і їсти ліпше дадуть?

З такими думками полягали спати. Кожен тихенько змовив молитву під коцом, а може хто й сльозу втер — та не признався б.

О другій годині серед ночі — трублять на тривогу! Позривалися ми, і ще добре не прочумалися, як гаркнула команда:

— Збиратися з усім! І виходити до “стройки”!

За яких п'ять хвилин ми вже стояли вистроєні на площі перед казармою. Заїхав капітан Кіндіно на коні і скомандував:

— Шагом марш, починай!

Він напереді, а школа за ним, блукали полями, а потім пішли в гори. Туди привезено нам оселедців і сұхарів, а кип'яток ми вже самі заварили.

Дув сильний вітер зо снігом, ми назбирали собі хмизу й поробили будки, там і переночували другу ніч, аж на другий день Різдва вечором вернулися до казарми.

Недовго по Різдві пішли ми в поле на тактичні вправи. Командував наш лйєтенант Орлюк. Як звичайно, на таких вправах більше муки, як науки: впадь, встань, біжи наперед, вернись і т. д., без кінця. Вертаючись до казарми завважив я, що обірвався мені гудзик від нагрудної кишені, молитов-

ник згубився. Жаль мені було, бо хоч не міг я з нього користати, та все ж — на серці в мене лежала пам'ятка від моєї матері і я чув її кожен раз, коли скидав чи натягав блюзу. Ну, що ж, згубив. Хочби й хотів піти шукати, та не було коли, та й де його знайти між камінням або в болоті? Клапанчик на кишені зашив я ниткою, гудзика не міг дістати.

На третій день увечері сказав мені лейтенант Орлюк:

— Ящишин, по “одбою”¹³⁾ зайді до мене до ленкімнати.

Трохи був я тим заскочений, бо з ленкімнати ще ніхто добра не приніс, кожного дрижаки брали, коли кликали туди. Та я не почував за собою ніякого гріха і коли заграла трубка на сон, сміливо пішов туди. Застукав, увійшов і зголосився по приписам. Лейтенант сидів сам один, витягнув з кишені молитовника й поставив на стіл:

— Це твое?

— Моє, товаришу лейтенанте.

— А що воно?

— Молитовник, товаришу лейтенанте.

— Звідки ти це взяв?

— Мати прислала мені з харчами в посилці.

— А чи ти розумієш, що в Красній Армії такі речі недозволені? Тебе можуть за те судити.

— Так єсть, товаришу лейтенанте, я знаю. Але не знають мої батьки, а моя мати дуже побожна і що ж я можу зробити?

Лейтенант Орлюк узяв молитовник, задумався на хвилину, обернуv кілька разів у рүці:

¹³⁾ Після того, як усі підуть спати.

— На, бери, зроби з ним, що хочеш, але щоб ніхто більше за тобою його не знаходив. І щоб нікому ні словечком про те, що тут діялося. Зрозумів?

— Так єсть, товаришу лейтенанте, зрозумів.

З усього серця хотілося додати: “і дякую, товаришу лейтенанте”, та не посмів. Та він напевно вичитав це в моїх очах, кивнув рукою і сказав:

— Іди спати.

Другого дня встромив я молитовника в ту саму кишеню і зашив так міцно, що вже ніколи не міг він звідси висунутися.

У. РОЗДІЛ

Виклади політруків. — Народи з комсомольцями. — “Політінформації”. — Заклики до “революційної чуйности”. — “Караули” і розмови з лейтенантом Орлюком. — Викинули зо школи двох, що випадково зайшли до церкви. — У першому іспиті став “відмінником”. — Хто перепав, того до полку. — Сусід “по ліжку” Сиротюк і його порада. — Наша платня і “добровільна” позичка державі. — Перевірка “соцпоходження”. — Нічні виклики до полкового штабу. — Безслідні зникання “курсантів”. — Відвідини Романа Замрія й вістки про легше життя в полку. — Невдала спроба перейти зо школи до полку. — Показують антирелігійні фільми. — В гості до друзів у ротах. — Сухі пайки. — Яке Різдво, такий і Великдень. — Копаємо протитанкові рови. — Суперечка з гуцулом Кіралем про борщ і бриндзу і що того вийшло. — Похвала за латку на рубасі. — Старшина Макаренко.

Наука в школі йшла мені добре. Тільки з такими предметами, як короткий курс історії партії і політична економія було труднувато, замало в мене підготовки з чотироклясної сільської школи. Викладали їх два політруки, один грузин, його назвище я забув, а другий, русак, називався Штаталін. Виклади відбувалися в суботу й неділю у ленкімнаті. Була це доволі простора зала з дерев'яною підлогою, у ній тільки стіл і пару крісел для начальства, курсанти ж сиділи на підлозі “по-турецькому” й записували все, що треба і що змагли записати.

В суботу пополудні політруки збирали комсомольців на наради, а вся решта чистила казарму, носила воду, мила цементову долівку, сходи й двері. Вікон не мили, бо, як було вже сказано, вони в більшості повибивані й заткані соломою.

Одну годину в тижні призначено на “політінформації”, звичайно один з політруків говорив про те, що діється в світі і в Советському Союзі. Не знаю, як рұсаки, але ми, западники, що щось трохи знали про світ з газет у Галичині перед війною, відчували, що в тім більше брехні, як правди.

Безперобійно й на кожному кроці страшили нас якимсь невидним ворогом. Чи в полі, чи в казармі, політрук наїжено заглядає кожному в очі й говорить:

— Товариші курсанти, наш ворог є всюди, назовні й унутрі, навіть тут між вами він сидить, тільки притаївся хитро. Мусимо бґти чуйні й уважні, щоб ворога викрити, розконспірувати й потиху знищити.

Слухаючи того, мороз ішов поза шкірою, кожному здавалося, що це про нього мова й от-от політрук тицьне пальцем на нього. Найбільше до тієї “революційної чуйности” накликали комсомольців. Такі натяки й погрози ширили непевність, сяли страх за кожен завтрішній день. Рятувалися ми тим, щоб нічого не думати, а тільки вийшли — забути про все, чоґо слухали на викладах.

Щодвятижні приходила черґа на школу йти на “караул”¹⁴⁾. Це була для нас радість, принаймні можна відпочити за тих 24 години, не бачити навісних політруків. Вартували ми або в полку, або й поза містом, коло всяких військових будинків, складів, магазинів, збірників бензини тощо. Нашу чоґу

¹⁴⁾ Варта.

звичайно посилали до збірників з бензиною, вони стояли далеко за містом, ніхто туди не показувався, не заходили й політруки, ось так ми хоч на коротко здалеку були від їхнього всевидючого влізливого ока. Коли лейтенант Орлюк ходив піччю контролювати стійки, не раз зупинявся коло мене, щоб поговорити й випитуватися про українське життя під Польщею. Та не тільки про те. Його цікавило все, про що писалося в українських часописах, що говорено про Советський Союз і я розказував йому про великий голод, про суди й розстріли, все, що знав я з тих двох часописів “Нове Село” й “Народна Справа”, що їх передміччував мій батько. До нас вечорами сходилися сусіди, газета читалася на голос і я до того прислухувався. Цікавість його була ненаситна, він добре пам’ятав, що заслухав з тих наших розмов, і завжди виринали в нього якісь нові питання, щоб ближче про все довідатися. Наказував мені тримати язика на припоні, ніколи й нікому про те не говорити, бо тут можна вірити хіба собі самому.

Одного разу Гермак і Медянка, два хлопці з нашої чоти, що походили з того самого села під Ліськом, робили вартову службу коло якоїсь більшої повітки з підводами. Недалеко звідти стояла мала стара церковця й вони, вертаючись зо служби, зайшли до середини поглянути, як тут у церквах, чи подібно, як у нас. У церкві було кілька старших людей, священник правив Службу Божу, вони постояли трохи й пішли, спішно було на час вернутися до казарми.

Ще того самого дня політруки знали, що вони були в церкві. Увечері вистроєно школу перед казармою, наш політрук обкинув усіх вовчим поглядом і викрикнув:

— Хто був сьогодні в церкві?
Гермак і Медянка виступили на перед.
— Чого ви туди ходили?
— Зайшли з цікавості подивитися, як тут виглядають церкви.

— І ви хрестилися в церкві й молилися?

— Так.

— Чому?

— Бо ми звикли до того, що коли ввійти до церкви, треба скинути шапку, перехреститися й помолитися, — відповів Гермак сам.

— А вдома ви ходили до церкви?

— Так, — відповідає Гермак сам, бо Медянка зо страху не міг слова промовити, — у нас усі кожної неділі і свята ходили до церкви.

— Ех, ви, сукіні сини, таку вашу в Бога і Христа мать, ви компромітуєте Красну́ю Армію, ви підриваєте армійську дисципліну, ви виставляєте на сміх авторитет нашої полкової школи! Знаємо ми вас усіх, що нищать здобутки революції і ми зробимо порядок з вами, — верещав політрук, аж слина йому з рота текла. Говорив ніби до Гермака й Медянки, але дивився на всіх нас. Майже цілу годину він так кричав, доки не охрип.

А на другий день Гермака й Медянку викинули зо школи, перенесли до якоїсь роти¹⁵⁾ в полку.

У половині лютого відбувався перший іспит. Хто провалився, того відсилали по ротах у полку, хто здав на “добре”, того публічно ганьбили за ліни́вство й недба́льство та нехіть до нау́ки, а хто на “дуже добре”, той ставав “отлі́чніком”¹⁶⁾ і його назвище виписувалося на червоній дошці у ленкімнаті. Було там і моє ім’я.

¹⁵⁾ Сотня.

¹⁶⁾ Відмінником, тим, хто здав іспит з відзначенням.

Я дійсно дуже прикладався до науки, поперше тому, що раз я вже попав до війська, то треба ж чогось навчитися, а трохи зо страху перед політруком, бо хто вчився погано, до того прискіпався за будь-яку дрібницю, а найбільше тому, щоб відорвати увагу від тієї сірої, невиносної, переповненої страхом і ненавистю атмосфери щоденного побуту в советській армії. Вогнева, тактична, географічна й топографічна підготовка мені сподобалася, я вивчав їх залюбки. Зате історія партії і політична економія ішли мені дуже тяжко, я мало що з того розумів і таки, щиро сказавши, вони мене зовсім не цікавили. Часами я звертався за поясненнями до мого сусіда по ліжкові, Сиротюка.

— Це все чепуха, Іване, — не мороч собі тим голови. Ти от краще старайся завчити, що, де й коли сказав Ленін або Сталін, і дивися, як би те припасувати в якомусь місці. Побачиш, що все буде гаразд, ще й похвалять тебе.

Сиротюк був українцем з Одеси, студіював там музику в консерваторії, не міг докінчити через війсьсько. Це був добрий, щирий і сердечний хлопець, ми всі з ним подружили й завжди запрошували, як прийшла до когось харчова посилка. Йому, мабуть, було соромно, що не міг нас нічим погостити, і раз признався мені, що його батька розстріляли в 1931 році, осталася мати з трьома дітьми, вона працює кондукторкою у трамваях. Удома ще дві малі сестри на утриманні в школі й вона нічим не може йому допомогти, ледве кінці в'яже, щоб вивести дівчат у люди.

Я послухав його ради і таким чином попав у "відмінники".

На початку, яких три місяці, виплачували нам по вісім з половиною рублів на місяць, це вистачало хіба на газету й махорку. А потім політрук з комсо-

мольцями на таємних зборах схвалили, що треба дати державі позику. Позику добровільна, та не було ні одного, хто зважився б не підписати заяву, що зрікається п'ять рублів місячно в користь держави. Від тоді отримували ми тільки по три з половиною рублі.

За якийсь час почалася перевірка, хто якого “соціального походження”. Політруки викликували нас по одному, випитували скільки в батька землі, коров, коней, свиней. Тут усі однозгідно говорили, навіть не порозуміваючися між собою: хто з села — той бідняк, а хто з міста — той чорноробочий. Політруки все те пильно записували, не показуючи по собі, вірять вони в те чи ні.

Скінчилася перевірка “соцпоходження”, почалися нічні викликування до полкового штабу. Приходив звідити старшина з запискою до нічного дижурного в школі, той тихенько будив того, чия назвище було на карточці, казав одягатися і його відводили до штабу. Вертався звичайно за яких дві-три години і так само тихенько казали йому лягати спати, щоб не розбудити других. Та хоч би і як тихо роздягався, завжди хтось прокинувся і бачив це. А на другий день цей чоловік ходив між нами, немов з ніким не знався. Найбільший балакун ставав мовчунюм. Трапилося, що приходили вдруге по того самого, завжди тільки вночі. Так само тихо казали вставати, забирати свої речі і тільки його й бачили, пропав, як камінь у річку. Спочатку думалося, чи не прогнали зо школи до роти, та швидко всім стало ясно, що послали їх туди, де козам роги правлять. Так загинув і мій друг та сусід по ліжку Сиротюк. Одного ранку, серед звичайної біганини й метушні, заки ми пішли на вправи, кожен то жартував, то докидав якесь

слово до балачки, а Сиротюк замовк, як риба, ані словечка, хіба на настирливе якесь питання муркнув щось напів зрозуміле її відвертався. Це була дивина для всіх, було ж бо відомо, що Сиротюк хлопець жартівливий і веселун. Два дні пізніше, прокинувшись уранці на “підійом”, глипнув я — а ліжко Сиротюка порожнє. Ніхто з нас, близьких його приятелів, навіть між собою не говорили про те, щоб хтось не підслухав. Ці нічні зникання курсантів ставали “воєнною тасмицею”, що про неї хіба подумки згадували, а язиком — ні чичирк. Тут треба додати, що русаків ані не викликували в ночі, ані ніхто з них не зник.

Однієї неділі пополудні відвідав мене мій односельчанин Роман Замрій, що перепавав при першому іспиті і його перевели до третьої роти. Приїс мені добрий шмат хліба, за пазухою, бо всі кишені подерті. Розказав, що в ротах життя куди легше, як у школі. Не так товчуть у голову “політграмоту”, менше вимагають, а коли прийде четверта година — всі вільні від військових зайнять. Але найважливіше, що час від часу припадає робота в кухні, а там можна досхочу наїстися та ще й потягнути дещо, як пощастить. До того служба в ротах тільки два роки, а хто в школі, той служить три — один у школі і потім ще два в роті. Радив і мені постаратися, щоб прогнали мене зо школи до роти.

Ця думка мені припала до вподоби і я зараз же почав вести себе так, щоб не занадто звертати на себе увагу, все ж таки добитися до того, щоб визнали мене нездатним до дальшої науки в школі: відставав у тяжких предметах, непевно відповідав на питання, хоч знав предмет дуже добре, і взагалі, різними способами симулював, що ніби напружуюся, та не втну, голова за тупа. За малі здібності.

По кількох днях покликав мене політрук до ленкімнати. Я прийшов, зголосився, як приписано, а він сидів при столі й читав газету. Підніс очі й запитав так лагідно, що я з дива трохи не забув язика в роті:

— Що з тобою, Яцишин? Ще донедавна тебе ми залічували до найліпших курсантів, твоє ім'я вписували на червону дошку, як приклад для інших, а тепер ти відстаєш, і то погано. В чому справа?

— Товаришу політрук, самі бачите, що я старався, як міг, але бачу, що це мені не під силу. З наукою то так, як “що далі в ліс, то більше дров”. Спочатку було менше й легше, а тепер і більше й тяжче і я не встигаю наздоганяти. В мене тільки звичайна сільська школа, та й не дуже мудро нас поляки в тій школі вчили, бо навіщо їм просвіщати українців? Я вибиваюся з сил, підбігаю за іншими — але не здоганяю.

Тут політрук перебив мені, вискочив з-за стола й заревів, як скажений звір:

— Ти симулянт, ледацюга, таку твою в трибога мать! Советський народ тебе годує і зодягає, підносить тебе вгору, а ти, симулянте проклятий, саботуєш нашу працю! Ти не гадай, що я не знаю, що за тим криється. Але той номер тобі не пройде! Даю тобі один тиждень, щоб підтягнутися, а не схочеш — покажемо, що советська влада робить з такими шкідниками!

Я вже звик, що політрук більше кричить, як говорить, а часом верещить, як навіжений, аж слухна йому з рота порскає. Але тоді говорив він до всіх нас, на збірці, а тепер погрожував мені одному і, не соромлюсь признатися, що мені аж у п'ятах захололо. Що вдіє сам один, та ще й западник, проти цього лютого звір'я в людській шкурі?

І я почав підтягатися. Власне, не було чого, бо всю легку зброю від звичайної гвинтівки¹⁷⁾ до міномета вивчив я напам'ять, теоретично і практично, на стрільниці належав я до кращих стрільців і діставав за те похвали, залишилася лише проклятуща історія партії і політсхеми, до того треба було більше прикладатися.

Від якогось часу почали нас водити кожної неділі до кіна, показували антирелігійні фільми. Це була така погань, що гидко глядіти. Всі єпископи і священники — брехуни, шахраї та обманці і розпусники, а монахині — найгіршого рода повії. Мою розмову з політруком я використав на те, щоб мене звільнили від обов'язкового оглядання фільмів, бо я, мовляв, відстав у науці, все мушу добре вивчити до кінцевого іспиту. Старшина мене звільнив без труду, і я, замість ходити до кіна, відвідував моїх друзів по ротах. Зайшовши туди перший раз, я зжахнувся. В порівнянні з тим, як жили червоноармійці в казармах, наша школа видавалася першокласним мешканням. У ротах зовсім не було ліжок, замість них стояли чотири ряди поверхових нарів уздовж цілої залі, на них солома в мішках, ніхто не мав сталого свого місця, де хто ляг, там і спав. Не було ні заголовків, ні простирал, тільки коци.

Іспити тепер відбувалися кожного місяця і по кожному з них число курсантів маліло, хто не здав — пішов до роти, було їх у полку дванадцять. Нічні виклики до штабу продовжувалися, хоч не так часто.

Вівторки й п'ятниці кожного тижня були днями "сухого пайка". На снідання давали по оселедцеві, а коли більше розкрали по магазинах, то по

¹⁷⁾ З російської, (вінтова), значить рушниця, нріс.

половині, а бувало, що й по два оселедці на трьох. До того сухарі й кип'яток, часами закрашений чаєм. На обід кожен дістав пачку сконцентрованої горохової муки величини пачки цигарок і знову по два-три сухарі. Ті горохову муку варили ми самі в полі, збираючи сухі бур'яни і хмиз, і це називався "гороховий суп". На вечерю в їдальні — варена картопля в лущині, два-три сухарі й кип'яток. Цукор видавано раз на тиждень у суботу, нібито по 250 грамів, а вже в понеділок усі сьорбали гіркий чай. Так дотягнули ми до квітня 1941 року.

Весна того року вдалася суха й дуже гаряча. Пам'ятаю, як один раз на "фізкультурному" зайнятті один дістав соняшний удар, завезено його до шпиталю, тільки його й бачили. Прийшов Великдень, про нього довідалися ми з листів від рідних, бо тут ніяких календарів не було, а як де був, то не зазначувано на ньому церковних свят. У Великодню суботу посходилися ми купками ввечері по зайняттях, розказували собі, як то в нас святкують Великдень: ковбаса, яйця, сир, масло, паска — аж слинка підступала під язик на саму згадку про те. Гуцули оповідали про бриндзу й кулешу, а волиняки про сало й самогон. Хтось сказав, може завтра буде щось ліпше на обід, не так, як на Різдво, другий докинув, що може не будуть ганяти по полі, але всі ще пам'ятали, яке то Різдво справила нам "советська власть". Надії розвіялися, хоч ніхто в тому настрою не важився голосно висловитися. Тільки мені вирвалося, чи не повториться Різдво, а мене заголюкали:

— Що ти, сякий-такий, вороном кричеш? А щоб твоє слово в г...о обернулося!

Розійшлися, час на вечерю.

О другій годині вночі, коли ми міцно спали і снили про паску й ковбасу — трублять на тривогу!

Чи то нам так здавалося спросоння, а чи насправді було так, але виглядало, що це не одна трубка сурмить, а всі архангельські труби загуділи на Страшний Суд. Крики й команда: тривога! Виходь! Строїться! Гармідер такий, що й команди не розбереш, але, як завжди, хапасмо все з собою. А політрук верещить:

— Занести все назад! Виходити тільки в рубашках!

Повибігали ми на площу й вишикувалися, як приписано. Хоч ще добре їй очієі не протерли, але бачимо, рядами стоять на площі вантажники. Скомандували нам лізти туди по 30 курсантів, їдемо, а ніхто не знає куди й навіщо. Виїхали може 60 кілометрів у степ, ще й сонця не видно на крайнебі, і тут наказали злізати та знову вистроїтися в ряди. Політрук виступив наперед і випалив промову, на диво коротку й без матюків, хоч завжди мав їх у запасі повне решето.

— Товариші курсанти! Війна на п'ятах, нам треба вчитися й вчитися, а часу мало. Сьогодні будемо вчитися копати протитанкові рови!

Під'їхав вантажник, повний лопат і джаганів, кожен узяв то одне то друге, політрук поставив нас у ряд, кожному відмірив по три метри на норму. Чортівська це була робота! Земля тверда, кам'яниста, і за три дні не викопав би тих трьох метрів.

Так ми копали голодні, без снідання, до пів на четверту. Ніхто не контролював, скільки викопано, нікому ця робота не була потрібна. Приїхали ми до полку і бігом на обід, бо й так уже запізнилися, а розливач борщу кричить до кухаря:

— Гей, борщу не стає!

— Чого кричиш? Долий води, така твоя мати!

Ніколи не смакував нам борщ так, як цей, хоч підлитий водою, і хоч заносило від нього гнилою

рибою. Напроти мене при столі сидів гуцул Кіраль, той, що вчора так хвалив бриндзу. Хлопець здоровий, виріс, як смерека в Карпатах, а зуби світяться йому, як голодному вовкові.

Попробував я того борщу і так собі жартом до нього:

— Оце борщик, борщик, ще б коли бриндза до нього!

Як почув це Кіраль, заревів, як ведмідь:

— Мой, братчику, не нагадуй, бо тя вб'ю!

Замірився на мене кітликком, але старшина гримнув на нього, він погамувався й сів. На тому скінчилося й нікому ані в гадці, щоб з того жарту вийшла біда.

Коли це по вечері увійшов днювальний:

— Кіраль і Ящишин! До політрука в ленкомнату!

Ов, біда! Але йдемо, а по дорозі Кіраль до мене:

— Мой, братчику, вмів'єс нагрішити, вмій си й висповідати, бо тя розідру, запортку, як ту жьибу!¹⁸⁾

Він дійсно міг це зробити, силач був великий, всі боялися заходити з ним у спір.

Увійшли ми до ленкомнати, зголосилися й чекаємо, що скаже політрук. А він мовчить, глипнув на нас, і далі читає. Стоїмо й стоїмо, аж ноги зболіли, бо потомилися, копаючи рів увесь день, а політрук читає собі, якби нас не було.

Скільки ми так простояли, не скажу, але здавалося, що майже пів години. Нарешті політрук підняв голову з-за газети:

— Що ви там, ледарі, поскандалили в їдальні?

— Не поскандалили, товаришу політрук, тільки посперечалися.

— За що ж сперечалися?

¹⁸⁾ Розповідач тут наслідує гуцульську говірку Кіраля.

— Товариш Кіраль є гүцүл і завжди хвалив якусь там свою бриндзу, якої я ніколи не їв і не бачив. Отож я йому сказав, що для мене красно-армійський борщ смачніший, як його гүцүльська бриндза, а він образився.

— Правда це, Кіраль?

— Так точно, товаришу політрук.

— Оба ви дүраки, така ваша мати, — буркнув політрук, — ідіть спати.

З кожним днем ми ставали більш подібні до обдертих волоцюг, ніж до солдатів доблесної Червоної Армії. Один і той сам мундир до теренових вправ і до роботи назовні та до науки в школі за п'ять місяців вищів та подрався, самому треба було направляти, латати й зашивати. Рубаха¹⁹⁾ трісла мені на плечах, я зашив її ниткою на рубець, а вона знову трісла за пару днів, бо пережер її піт. Пішов я до старшини просити латки.

— Не маю, — каже він, — як буду мати, то дам.

А мені рубаха дреться і дреться, з переду доходить до колін, а ззаду вже не можна її поясом зчіпити. Пішов я знову до старшини, а він до мене з криком:

— Звідки я тобі латок наберу, з жопи²⁰⁾ виріжу? Залатай чим-будь і доложи²¹⁾, що зробив.

Не мав я іншої ради, як віддерти чималий кусень з простирали, пришив лату на цілі плечі й пішов до старшини зголосити, що рубаха залатана. Оглянув він мене ззаду і зпереду, похвалив за винахідчивість і відпустив.

Цей старшина, Макаренко називався, — людина добра, та мав одну слабкість. Щораз позичав у

¹⁹⁾ Блюза, що поверх неї воєн підперізується поясом.

²⁰⁾ Сідниця.

²¹⁾ Зголоси, позвітуй.

когось по 2-3 рублі й ніколи не віддавав, але й ніколи не позичав другий раз у того самого. В цій школі знаний був, як неперевершений майстер у соковитій лайці. З його винахідливими матюками ніхто не міг рівнятися. Нікому не зробив він нічого злого, бо в кожного був заборгований, а це було суворо наказане.

Якось раз політрук пішов кудись за ділом і начальник школи доручив Макаренкові перевести з нами “політзайняття”. Нанушено врочистий з того приводу старшина вистроїв нас “по приписам” і завів до “ленкомнати”. А що в тій кімнаті було всього кілька крісел за столом для начальства, то ми посідали на голії підлозі, примостившись, як кому зручніше. Проїнятий важністю своєї ролі Макаренко почав з вступної промови:

— Товариші курсанти! Ви маєте честь служити в доблесній Красній Армії. А всьому світу відомо, що це найсильніша, найліпша, найкраще озброєна, зодягнена й харчована армія. Та не тільки тим вона перша в світі, про неї знають, що вона найкультурніша армія з усіх народів. А ви, собачі сини, таку то вашу матір, “ругаєтеся як сапожники”, плямусте її честь і славу...

Тут ми всі зціпили зуби, щоб не бухнути реготом, бо не то що в школі, але може й у цілому полку Макаренко не міг знайти собі рівні в найвигадливіше придуманій лайці, про те знали всі, від “бійця” в школі, до горобця на полі. А Макаренко далі співав своєї:

— Чи знаєте ви, що ваші батьки, напів босі і голодні воювали за советську власть, щоб вам краще жити, і добилися до того, що ви тепер маєте все, чого душа забажає. А що робите ви, сукіні сини? Лайдачите, скандалите,

симулюєте, задармо совєтський хліб їсьте! І це вам зле, і те недобре, бо в совєтській армії погано й життя гірке, сь, ви, така ваша мати! То може й совєтський цукор вам не солодкий?

Тут я зідхнув з задоволення, що мій батько бився не за “совєтську владу”, тільки проти неї, а то приходилося б проклинати його разом з тими всіма, що вигадали й закріплювали той диявольський лад у світі, що всім нам випав боком.

Довго ще просторікував так Макаренко, а ми сиділи тихо, гляділи на себе, на тих біійців “найкраще обмундированої армії в світі.

Чоботи в нас — пожалься Боже! Халяви з брезенту, а підшви з гуми, щораз відривалися і треба було ходити до “сапожні” направляти. Поки швець направляв підметки, солдат, щоб не дармувати, робив дерев’яні кілки для шевця. За якийсь час більшість з нас, курсантів, носила чоботи, як ті капці в Абу Касима, що про них читав колись у нашій читальні: “що там дратви, що там шкіри шевські руки уплели, десять раз підшви клали, до старих нові шпиляли, щоб міцніші були”. І тільки школа мала чоботи, решта носила черевики й обмотки. Може там десь у більших містах, де бували чужі люди, совєтська влада краще зодягала своє військо, але тут, далеко від людського ока, в подертих і повикручуваних чоботях, полатаному на плечах і на колінах мундирі, я скоріше схожий був на опудало, що страшить горобців у коноплях.

VI. РОЗДІЛ

У літньому таборі в Ангарі. — Приготування до інспекції командира корпусу. — Чищення, голення, прання. — Глина замість мила. — Надармо, генерал Червіненко не приїхав. — “Боса рота”. — Дефіляда перед командиром дивізії Черняєвом. — Полкова “вбиральня” та її сусідство. — Бойова тривога — вибух війни! — Розпуск школи по ротах з бойовим призначенням. — Всіх, крім западників, пороблено сержантами. — Западники командують “отделеніями” без ранги. Я — першим “отделенієм” у п’ятій роті — В моєму рою злодюги і спритяги. — Наплив мобілізованих. — З браку одностроїв і вирядів — дивачні шапки, кітлики і т. п. — Замість ременів шнурки й телефонічні дроти. — “Квартируємо” в лісі під кущами. — Промова політрука. — Комендант взводу Кратко. — Караули, будова укріплень. — Публічні розстріли для постраху.

Під кінець квітня наш полк зо школою відійшов до літнього табору в Ангарі, куди на літо з’їздилася ціла дивізія: 530-ий полк піхоти з Симферополя, 361-ий з Севастополя, 417-ий з Феодосії, два гарматні полки з Симферополя, танковий полк і дивізіон протилітунської артилерії, не знаю де вони взімі стояли. Після впорядкування табору знову почалася божевільна метушня, алярми, нічні вимарші, тактичні й топографічні вправи — майже щодругої або щотретьої ночі. Тут уже менше тиснули на політичні речі, вся увага зверталася на вогневу й тактичну підготову. Багато часу проводили ми на стрільниці, стріляли з гострих набоїв, кожен стріляв, скільки

і з чого хотів, від звичайного нагана до міномета.

20 травня дістали ми мішки на військові речі, а в них по 250 набоїв, по дві гранати й польова пляшка на воду — все те треба було завжди носити з собою, разом з власними речами, як хто мав, у мене їх не було. Пляшки були звичайні, скляні, навіть без корка і без якоїсь охорони зверху. Корки подоробляли ми самі, хто з дерева, а хто з лаха. Та не довго втішались ми ними, раз і другий пішли на тактичні вправи і по безчисленних “впадъ” та “встанъ”, пляшки потовклися в мішку між гранатами й набоями.

Одного разу політрук заповів, що приїде до нас на інспекцію генерал Червінєнко, командир одеської округи. Школа мусить виглядати зразково, треба прати штани й рубахи. Недалеко внизу дзорчав гірський потічок, пішли ми туди прати. Та ба! Мила нема, а все таке затовчене й просяккле порохом і брудною землею, що самою водою не сполощеш. Нам завжди товкли в голову, що советський “боєць”, а тимбільше командир, мусить бути “винахідчивий”. Тут якраз трапилася нагода виявити ту советську винахідчивість. У берегах потічка була сива, липка глина, ми мазали нею штани й рубаху, прали руками і споліскували водою. Показалося, що ця глина пере незгірше советського мила. Сушка йла скоро, в Криму сонце припікає, тільки розстелиш випране на траві, а воно зараз парує, штани й рубаха сохли на очах. Коли ж затрубіли на наглу збірку, то кожен натягав на себе ще мокре й воно висихало на тілі.

Гірше було з голенням голів. У школі по іспитах лишилося нас мало, решту повиганяли по ротах і вони забрали з собою бритви, а ті, що лишилися, мусіли шкрябати по кільканадцять голів. Голови покалічені, шкіра на них позадирана, а ніхто

з тим не ходив до лікаря. Шість тижнів, щосуботи, калічили ми бритвами голови, вже й війна почалася, а генерала Червіненка як нема, так і нема.

Забув я сказати, що командиром полку був майор Зайвий, людина погана і криклива, а як називався полковий комісар — забув. Нам'ятаю, що мав одне лише око, знали ми його тільки з вигляду, ніколи не мали з ним діла.

По таборі вешталися якісь брудні, босі й у лахманах люди. Робили всякі роботи коло кухні, підмітали землю, де треба, відвозили нечисть з відхідників, про них говорили, що це арештовані. Одного дня після зайнять викликав мене дшовальник — хтось прийшов мене відвідати. Виліз я з “палатки” — так називалися наші шатра — приглядаюся й пізнаю Василя Голдака з Бортятина в нашому районі Судової Вишні. Привіталися ми, питаюся, як він мене знайшов.

— Бачив тебе сьогодні на обіді в їдальні, — каже й витягає з-за пазухи здоровенний кусень хліба.

— А що ж ти будеш їсти? — питаюся.

— Не турбуйся, я не голодний, у кухні працюю.

— Якто, щодня?

— Так, щодня. Я в “босій роті”.

Він був низькорослий, рубаша сятала йому нижче колін, а ніг я в темноті не бачив.

— У босій роті? Не чув про таку.

— Та невже? У нашому полку є “боса рота”, куди посилають усіх, кому черевики так подерлися, що вже й не полатаєш. Других не дають. Нас там уже більше сотні, робимо всякі роботи в полку, хто в кухні чи їдальні, а хто випорожняє відхідники. Мені ще незле, бо я в кухні та в “столовій”, принаймні неголодний, а в других — бідося. А до тебе я прийшов, чи не міг би ти віддерти для мене кусень

коца, бо по тому камінні босим довго не походиш. Я вже так “сходив” усього мого коца.

Трохи я посміявся, а трохи й пожалів бідного Голдака і тут таки віддер для нього добру третину коца. Ми розійшлися й уже ніколи не бачилися. За кілька днів вибухла війна.

В одному з денних наказів було згадано, хто на випадок “воєнної тривоги” до котрої роти має зголоситися. Мені призначено п'яту роту під командою грузина Артеко. Це було, якщо добре пам'ятаю, десь чи не 20 червня. А в суботу 21 червня випали вправи на стрільниці, ми вже зранку туди побігли за капітаном Кіндіно, що їхав на коні. Стрільниця далеченько, бігли ми добру годину. Тільки добігли, ще й духу не перевели, а тут знову трубка на тривогу — давай бігти назад до табору. Ледве встигли ми скинути з себе мішки з набоями й іншими речами — знову тривога, збірка бігом на площу, де відбувалися всякі паради й дефіляди. Почав падати дощ, чотири години лляло, як з цебра, і ціла дивізія простояла непорушно під тим дощем, аж приїхав генерал Черняєв з якоюсь військовою знаттю і прийняв дефіляду. Щойно тоді, по обіді й чищенні зброї, дозволено лягти й відпочити, але з суворим наказом нікому не виходити з шатра, хіба до вбиральні, і то лише за дозволом командира.

До вбиральні було яких 300 метрів, був це довгий на 50 метрів рів з поперечними через нього дошками і це називалася “полковая уборна”, бо з неї користав цілий полк. А зараз за тією “уборною” ішла головна дорога, кудою ходили і їздили цивільні люди, стояли при ній дерев'яні барачки для родин вищих офіцерів і навіть командир дивізії, генерал Черняєв, мав там свою “дачу”.²²⁾ Від дороги “уборна” закрита була чимсь у роді паркану зо старих

²²⁾ Вілла, літня резиденція.

дошок і дикти. Закривав він вид, та не стримував смороду, що його виносив на дорогу вітер.

На вечерю я не пішов, бо пощастило мені купити в кіоску кілограм чорного хліба й дві пачки махорки — я тепер з дурноти почав курити. Казав я іншому взяти собі мою баланду, мені ж принести тільки хліб.

Сонця не було, одежа мусіла висихати на тілі, розвісити не було де, бо нас у шатрі десятеро, що й обернутися нікуди. Хто вилляв воду з чобіт, а кому сама вона виплила крізь діри. І по всіх тривогах та біготні запав я в мертвотний сон.

Над самим ранком усі труби заграли на “бойову тривогу”, а в слід за ними залунали помішано крики вартових і команда виходити в повному бойовому виряді. Посхапувалися ми й повибігали з шатер, ні на мить не думаючи, що це дійсно бойова тривога, бо таке вже нераз бувало. Надбіг капітан Кіндіно й розкотистим голосом закричав:

— Школа, розійдись по бойовому призначенню!

Побіг кудись, як скажений, а ми — кожен до призначеної роти. Прибіг я до п'ятої роти, зголосився в командира Артеко, той зразу ж післав мене до третього “взводу”, командував там молодий лейтенант, якийсь татарин. Він на бігу призначив мене командувати “першим отделенієм”, теж кудись побіг і більше я ні одного ні другого вже не бачив, бо вже з першого дня всіх старшин і підстаршин з нашого полку кудись забрали, їх місце почали займати мобілізовані з запасного стану і випускники-курсанти зо шкіл.

Кілька днів після вибуху війни викликано всіх курсантів полкової школи і надано їм ступінь сержантів. Западників сержантами не йменували, але роями й так ми командували, бо не було кому. Довір'я до нас не мали з самого початку і це нас ані

не вражало, ані не боліло, “Красная Армія” була нам чужа, служили ми в ній з мусу.

Весь час політруки говорили нам, що на випадок війни дістанемо нову, “засекречену” зброю, щось таке, чого ще світ не бачив і про те не чув, і ми тією зброєю змемо ворога, як сміття мітлюю. Це була несусвітня брехня! Бо з вибухом війни роздали на кожних 15 чоловік, тобто на кожне “отделение” чи пак рій по одному автоматів Дехтярова на 72 набої і по дві напівавтоматичні гвинтівки на 10 набоїв кожна. А вся решта мала воювати тими самими гвинтівками, що ними вправлялася весь час.

А новопокликану резерву озброювали в більшості ще старими, дореволюційними гвинтівками.

Мобілізованого народу напливало стільки, що не вистачало ані мундирів, ані взуття, роздавали між них найгірше лахміття, а в черевиках мусіли ходити тих, що прийшли в них з дому. Шапка на голові в кожного інша: в цього “фуражка”²³⁾, в другого пільотка, у третього “денікінка”, в іншого ж “будьонівка” — все, що можна було витягнути з старих магазинів, де стояло воно ще з часів революції. Те саме з їдунками. Були там “котьолки” з різних армій, що колинебудь воювали на просторах царської держави в першій світовій війні, їх прив’язували шнурками до пояса. “Вінтовки” і легкі скоростріли видавали без поясів, кожен сам собі мусів знайти, на чому носити зброю. Але де? Не то ременю, але й куска шнурка на лік не знайшов би. Ще найлегше було за дроти, в телефонічній роті можна б дістати за махорку або цигарки. А не знайшовши нічого, віддирали з простирала три пасочки, сплітали їх у кіску, на тому носили “вінтовку”. Ка-

²³⁾ Плоска округла шапка з дашком.

зали, що це ще найліпше, бо м'яке, не вгризається в плече.

Наш взвод забрав якийсь старшина, завів до недалекого ліса, наказав сховатися під кущами й суворо заборонив курити — аж до дальшого наказу. Сам кудись пішов. Ми ж лежали тихенько й пошепки говорили, що це, мабуть, таки справді війна.

Коло десятої години прийшов політрук, не той, що був з нами в школі, зібрав цілу роту, вистроїв і спокійно й поважно почав говорити. Ми звикли, що політрuki завжди кричать, матюкають і грозять, це перший раз почули людську мову замість погрозливих вигуків.

— Товарищі! Минулися добрі часи, нема більше жартів. Війна, товарищі! Фашистські бандити напали на нашу мирну країну, фашистська авіація збомбила наші міста Львів, Київ, Запоріжжя, Одесу, Севастополь та інші.

Всі ми, западники, чекали тієї війни, як спасіння, не уявляли собі, що вона може принести, але коли політрук вимовив слово “війна”, то кожному неначе льоду насипав на мізок і звідти він поволі спливав аж до п'ят.

Кілька днів пізніше знову зібрав нас політрук на “політінформацію”. Розказував про те, що на запрошення американського президента Рузвельта поїхав до Вашингтону товариш Молотов узгоджувати там спільно боротьбу проти німецьких та італійських фашистів. А що з того вийде — про те він скаже нам на другий раз.

Незадовго потім прийшов політрук ще раз. Як не той став. Досі все був похмурий, злющий як собака, а тепер обличчя в нього сяяло, а слова медом текли, веселий і балакучий, неначе брат рідний.

— Товарищі! — вигукнув — добрі вісті припущу вам! Уже вернувся з Вашингтону товариш Вя-

чеслав Молотов, зробив там велике діло. Разом з Рузвельтом склали там восниий плян і тепер дамо фашистам по хвості. Ми й так це зробили б, не потребуємо капіталістичної зволочі до того. Але наперед разом переб'ємо фашистів, а тоді візьмемося й за американських капіталістів!

Тільки замовк політрук, а все кругом заревіло: Ура! Ура! Заплескали в долоні й вимахували кұлаками — бо такий був наказаний порядок по тих “мітінгах” і хай би хто спробув з-нід того виламитися! Ніхто не мав поняття, що все те пропагандивні вигадки, ні Рузвельт Молотова не запрошував, ні Молотов туди не їхав, Америка вступила в війну аж пів року пізніше. Трохи пригнобив нас цей ніби-союз ЗСА з СССР, бо всі ми прагнули, щоб Совети розлетілися якнайшвидше і щоб і дух по них не пах.

У моім “отделенію” було 15 красноармійців: один узбек, один жидок з Пінська, а решта самі наші хлопці з Галичини й Волині. Був там і мій добрий друг Петро Горобець, що його перевели зо школи в роту. Він походив з села Залуче, станіславівської²⁴⁾ області.

— Недобре ти попав, брате, — каже мені Горобець.

— Чому ж це?

— Бо тут майже самі злодії і не ти нами, а вони тобою будуть командувати.

— То нехай командують, мені та команда потрібна, як діра в голові.

— Я це знаю. Але відповідати за все будеш ти, а не забудь, що це вже війна, і не оглянешся, як полетиш чортові в пельку.

— То що ж вдію? Що буде, то буде, гірше смерти не буде.

²⁴⁾ Тепер Івано-Франківська. Сіл з назвою Залуче було нілька.

Того самого дня прийшов до нас на командира взводу лейтенант Кратко, просто зо старшинської школи. Він українець з Криму, родом з Євпаторії. Також прийшли три змобілізовані сержанти, пам'ятаю одне тільки пізвище, Підопригора, а що всі три були вже старші, то лейтенант Кратко назначив своїм заступником мене.

Разом з тим прийшли нові накази й оповіщення: дотепер за заспання на стійці грозили два роки тюрми, відтепер — куля в лоб; дотепер за дві години самовільної “відлучки” давали два роки, відтепер — куля в лоб за дезерцію.

Сиділи ми під тими кущами більше як тиждень. На четвертий день нашому взводі призначено караул на 24 години. Злодії, що їх я не знав, приходили до мене з проханням поставити їх на той чи інший пост і я попризначував так, як вони хотіли. Нічю пішли ми з лейтенантом Кратком контролювати стійки і застали одного, що спав. Був це Антін Мельник з тернопільщини, про нього говорили, що він має таку хворобу, сплячку, і спить на ходу, де став, там і заспав. Лейтенант хотів його віддати під суд і були б розстріляли бідолаху сплюха. Всі ми дуже просили, щоб дарував цей раз. Лейтенант добра людина, погодився, але взяв у нас слово, що ні жива душа не буде знати про цей випадок, і всі ми врочисто це пообіцяли, щоб рятувати товариша.

На другий день прийшла нам зміна, треба вертатися на наші “бойові позиції” під кущами. Хапаю я за свій мішок, щоб завдати на плечі — що за ма-ра? Тяженний, якби хто каміння в нього наклав. Певно встругнули жарт. Нічого я не говорив, щоб не заводити сварки, та й часу не було багато, якось доніс той мішок. Лейтенант Кратко пішов, я потихеньку відкрив мішок — очам своїм не вірю! У ньому повно консерв і цукру.

Кличу Горобця й питаюся, хто б міг це зробити, а він каже, що ніхто інший, як хіба два брати Бондарчуки з Дубна, або Зубач і Гладун. Це злодії і спритники, до всього мають ключі, ніякий замок перед ними не встоїться.

Відкликав я їх набік і пошепки кажу:

— Хлопці, ми свої люди, я такий сам, як і ви, але прошу вас, не робіть мені більше такої вовчої прислуги. Мені ще життя не надоїло і не хочу, щоб мене з вами постріляли. Якщо ще раз таке трапиться, то я висиплю все з мішка, де б це не було, і тоді робіть, що хочете.

Вони пообіцяли, що того більше не буде, і дійсно нічого вже не вкладали мені до мішка. Але крали далі і завше знайшли якийсь спосіб, щоб ніби “погостити” мене, а забороняти я не міг, бо таки боявся трохи тих паливодів. Та й не послухали б мене.

Якось раз лейтенант забрав мене ще з чотирьохма, дістали ми сухі харчі, поїхали показувати цивільним людям, як копати оборонні рови. Звідкись прийшов наказ, щоб скрізь по горах подбати про запасні окопи на випадок, якби німці висадилися в Криму, щоб можна відразу зайняти оборонні позиції. Заїхали ми на те місце, розп’яли шатро, заварили чай і полягали спати.

Ранком почали приходити люди до праці. Не йшли вони добровільно, силою і погрозами вигнали їх з сіл, а були це самі старі, жінки й діти, бо всіх чоловіків до 45 років забрано до війська. Плакали й нарікали, що хліб на полі пропадає, а їх гонять тут на окопи. Визначено їм, де і яку яму треба копати. Земля тверда, кам’яниста, лопатою нічого не вдієш, а джаганів кат-ма.

Першого дня прийшло трохи тих людей, другого менше, а на третій щоб тобі один! Лейтенант

кудись бігав, телефонував, нічого з того не вийшло, ми вернулися до полку. Тут усе було спокійно, тільки політрук щорана приносив тривожні вісті з дивізії, від чого аж шкіра терпла — не було дня, щоб у котромусь з полків когось не засудили й розстріляли.

У нашому взводі фактично верховодили злодії, бо лейтенанта не було, він працював у штабі і приходив на 2-3 дні, а злодії наказували, що хто має робити, самі ж ходили до кухні по снідання, обіди й вечері, а було це досить таки далеко. Та й добре, що ходили, а то не було б що їсти й усі голодували б, коли ж пішли злодії, то всі були ситі. Я їм у тому перешкодити не міг, бо не послухали б, а ще чого доброго і про випадок постаралися б, щоб переправити мене на другий світ.

Одного разу прийшов політрук з вісткою, що в нашому батальйоні у четвертій роті судитимуть чоловіка за те, що відрубав собі два пальці на правій руці, щоб не йти на фронт. Другого дня вранці всі ми, і командир батальйону Кохан, ждали, він нам нічого не сказав, чого всіх там зібрали. Незабаром надїхало авто, з нього висіли комісар і політрук, витягнули солдата зо зв'язаними з-заду руками. Був це немолодий уже чоловік, видно, що з мобілізованих. Він упав навколішки, кричав і плакав:

— Товариші, я не винуват, не винуват, у мене діти...

Комісар витягнув з теки якусь бумагу й читав вирок, що воєнний суд засудив на смерть такого то й такого за навмисне відрубання собі пальців на правій руці, щоб не йти на фронт. У той же час, без поспіху розціпив кобурку, витягнув нагана і стрілив солдатові в голову. Той упав, а комісар ще раз вистрілив у нього, вже на землі. Тоді спокійно й холодно, як би нічого не сталося, звернувся до нас:

— Товариші, ви бачили це і майте на увазі, що так буде кожному, хто симулює або підриває дисципліну Крaсно́ї Армії. Зрозуміли?

Батальйон мовчав, немов усі води в рот набрали. Тоді комісар заревів, як розлючений бугай:

— Питаюся, всім зрозуміло, чи ні?

Всі більш промимрили, як відповіли, та й то не разом:

— Зрозуміли.

Та сцена так мене вразила, що я кілька днів як не свій ходив. Та й не тільки я. Присмирніли й усі ті проворні відчайдухи з мого взводу, так їх це приголомшило.

Хлопці з четвертої роти розказували, що цей бідолаха був родом з Мелітополя, його мобілізували і, як уже трохи старшого, призначили працювати в кухні. Він був лівак, усе робив лівою рукою, і коли рубав м'ясо чи рибу, відрубав випадково одного пальця і скалічив другого. З початку війни не було ще карних батальйонів, і за кожну провину — одна кара, розстріл. Так застрілили і його.

VII. РОЗДІЛ

Чотири дні маршу на оборонні позиції в Феодосії. — Кривоногий жид Юхт відстав у дорозі й ледве урятувався від політрука. — Три тижні в землянках над берегом моря. — Марш на Перекоп. — По дорозі — театр з дівчатами. — Повна матюків промова генерала Черняєва. — Окопуємося в Армянську коло Перекопу. — Розстріл полкового поштаря на очах делегатів від кожної роти. — Поправа харчів, женуть стада худоби з України. — Нема води, вся солоня, одна криниця в степу на всю околицю. — Політрук намовляє мене до комсомолу. — Раджуся з хлопцями, як оборонитися. — Урятувався через наближення фронту. — 19 вересня роззброєно западників. — Відмарш до тилу. — Остання зустріч з лейтенантом Кратком.

Прийшов наказ нашому 530-му полкові зайняти оборонні бойові позиції над берегом моря в Феодосії, це проголошено на бойовій тривозі. Батальйони були розкидані один від одного на яких п'ять кілометрів, забрало трохи часу, заки всі позбігалися докупити на призначенім для збірки місці, і десь около півночі вирушили ми до Феодосії. Була посуха й невиносна спека, а ми обвантажені, як віслики, в кожного крім свого барахла ще по 250 набоїв і тепер уже не дві, а чотири гранати, а в руках і на плечах несли ми легкі й тяжчі скоростріли й міномети, диски з патронами до скорострілів та ще й скриньки з мінами до мінометів. Повзли, як слимаки, за годину не проходили більш як три кіло-

метри з відпочинком 10 хвилин по кожній годині маршру. Виснажені, мокрі від поту, з бідною аж на четвертий день доволіклися ми до Феодосії. Аж тепер я завважив, що бракує Юхта, жидка з Пінська. Ов, буде біда! Суворо наказувано, щоб не відставати, всі мусіли разом прийти й кожен командир відповідав за своїх людей. Бідняга Юхт цілком нездатний був до ходу, ноги в нього, як каблуки, не взяли б його до жодної армії світу. До того він не звик ходити, увесь час сидів у “сапожні”, до роти загнали його аж з початком війни. Відставати він почав уже першого дня, всі помагали йому, як могли, підтримували, підтягали — на ніщо це все не здалося, він справді ходити не міг і таки не вмів, йому десь сиднем сидіти, як швець, або кравець, а як “боєць” Красної Армії він нікудишній.

Мусів я зголосити політрукові, що нема Юхта, відстав по дорозі.

— Як? Чому? Де відстав?

— Не знаю, товаришу політрук, хіба те, що йому не до ходу, ноги в нього криві, як серпи, сидів він увесь час у “сапожні”.

Політрук заскреготав зубами, виматюкався, якось мене не чіпав, казав тільки привести Юхта до себе, як тільки прийде.

На другий день під вечір приплентався Юхт, півживий, увесь мокрий від поту, плаче зо страху, жаль дивитися.

— Іди, Юхте, помийся, води тут ціле море, приведи себе до порядку, підемо до політрука, казав тебе привести, як прийдеш.

Пішли ми, Юхт зо страху дрижить, як у пропасниці.

— Не бійся, Юхте, покажи йому твої ноги й попроси, щоб перевів тебе до кухні або до іншої роботи.

Зголосив я політрукові наш прихід, він як скажений кинувся до Юхта з матюками:

— Ти сякий-такий сину, симулювати задумав? Тут тобі не базар ані не сапожня, тут Красная Армія, та ще й у війні, а ти дисципліну ламаєш!

Юхт плаче, хоче щось сказати, політрук не дає слова промовити, далі сипле йому на голову громи матюків, аж задихався і тоді Юхт каже:

— Товаришу політрук, гляньте на мої ноги! Як прийдеться на фронт, тільки другим заважатиму, навіть “удірать”²⁵⁾ нездатний!

Він хотів сказати, що не міг би бігти, а в страху впрвалося йому “удірать”.

Ну, почалося тепер! Вигнав політрук Юхта надвір: встань, впадь, встань і впадь! Юхт падав і падав нарешті і не встав. А політрук до мене:

— Забери ту зволоч, бо гидко дивитися на нього.!

Піднімаю Юхта, а він, мов неживий, швиденько приніс я кітлика з водою, бризнув на голову і хлюпнув за пазуху, — Юхт прийшов до себе й розкрив очі. Зітхнув я з полегшою і напів повів напів поніс Юхта до нашої землянки.

На південь від Феодосії терен гористий, береги спадають стрімко до моря, самі кручі й урвища. Над самою водою по тих берегах викопано землянки. Не знаю, котрий полк це робив і як йому це вдалося, бо це чортівська робота — тут не земля, майже сам камінь. Ми прийшли сюди вже на готове, заквартирувалися в землянках і відпочили. Наша польова кухня стояла п'ять кілометрів від нас і звідти треба було приносити їжу. Та нашим “фаховим” хлопцям це сподобалося, приносили вони не тільки те, що було в кухні, але й те, що поцупили

²⁵⁾ Утікать.

в дорозі до неї. Бо туди йшли одним шляхом, а верталися іншим, приносили огірки, помідори й виноград. Хоч він тоді ще був зелений, але варили компот з нього і, як був цукор, солодили. Не зле було б так цілу війну перевоювати, та що ж, перетримали нас у тих землянках тільки три тижні. А потім — знову тривога, збірка, клунки на плечі і марш, тим разом на Перекоп. Туди стягали полки з усіх сторін, всі так само потомлені і з таким самим нужденним виглядом, як і ми.

Коли ми дійшли на яких 15 кілометрів до Перекопу, командир батальйону запорядив передишку. Всі лягли в ровах головами вниз, так наказали, щоб відпочати ногам. Над'їхав польовий театр, умлівіч поставлено плятформу з дощок, звідкись узялися дівчата, повискакували на плятформу, співають, танцюють, задирають ноги догори, а братва роти роззявила, аж слинка капає. Все на те, щоб трохи піднести на дусі "бійців", бо так були потомлені довгими маршами, нав'ючені тягарем на плечах, мов ті верблюди, що всі ті полки киями можна б витовкти, без жодної зброї.

Нараз під'їхало авто, виступив з нього командир дивізії, генерал-майор Черняєв, височенний бурмило, шпарким кроком підійшов до плятформи, та й до дівчат:

— Ухадіте, бляді²⁶⁾, таку вашу мату!

Дівчата, як серни, позіскакували з дощок, Черняєв видряпався на плятформу і дає "політінформацію":

— Товариші бійці і командири! Повідомляю вас, що фашистські бандити вчора "сфорсіровали"²⁷⁾ Дніпро й узяли напрям на наш підсоняшний Крим. Але ми станемо на Перекопі і скажемо: забавлюся

²⁶⁾ Збирайтеся, повіі.

²⁷⁾ Переправилися.

тобі Криму? А х.. не хочеш, таку твою в трибога мати!

І тоді висипав повну торбу добірних матюків.

Ось таку промову виголосив генерал Черняев перед усім військом і тими молодими дівчатами. А з'юрмлений натовп, що напів мертвий лежав довкола, зірвався на ноги з криком:

— Ура! Ура! Оце тобі дядя! Он тобі “парнішка!”²⁸⁾

Так совєтські генерали підносили воєнний настрій у Красній Армії.

Над раном причалося ми до Перекопу. Шийку, що лучить Крим з Україною, довгу може яких шість кілометрів, давним-давно перекопано широким рівчаком, тому й те місце називається Перекоп. А землю з рова викинули на один бік і це називається “турецьким валом”. Може два кілометри за тим валом лежало невелике село Армянське, там визначено нам терен, щоб окопатися.

Земля тут чорна, м'яка, ні каміничка в ній не знайдеш. Ми працювали наполегливо від ранку до ночі, за три дні все було готове: окопи й рови викопані, земля розкинена, скоростіли відповідно розміщені й замасковані, одним словом — усе так, як написано в книжці. Наш взвод перший закінчив роботу. Прийшов нас відвідати лейтенант Кратко, що працював у штабі, приніс нам за свої гроші махорки й цигарок, оглянув усе, сподобалася йому наша робота, тішився, що його взвод пописався перед цілим полком, заповів, що незабаром кінчається його робота в штабі й він вернеться до нас. Це був молодий гарний чоловік, ніколи не кричав, не погрожував, був вирозумілий для бійців, усі його пощирому любили.

²⁸⁾ Парень, молодець.

Полковим поштарем у нас був один татарин, походив з того ж самого Армянська, під котрим ми окопалися. Скортіло йому зайти до жінки підночувати, хтось доніс, що він зник, почали за ним шукати, знайшли в жінки і на другий день судили та розстріляли. Скликали по 20 солдатів з кожної роти до полкового штабу і вистроїли разом, потім привели засудження і той сам одноокий комісар відчитав вирок. Все відбулося, як при екзекуції кухаря з Мелітополя, з тією різницею, що татарин не плакав і не просився, стояв мовчки, як камінний стовп. Сліпцун скінчив читати вирок суду з засудом на смерть за “самовільну відлучку”, так само не поспішаючи витягнув нагана з кобури, вистрілив у потилицю і другий раз, коли татарин уже впав. І так само вигукнув комісар до всіх:

— Кожному таке буде, хто посміє порушити дисципліну Красно́ї Армії.

Показав рукою на вбитого і сказав:

— Закопати, як собаку!

Вернувшись до взводу я розказав, кого й за що застрілено. Моторошно стало всім, адже кожного з нас за будь-яку дурницю може чекати те саме. Тими розстрілами політруки тримали в страху все військо. Майже щодня інформували, кого засуджено й за яку провину. Стріляли за крадіж, симуляцію, самовільну відлучку. Судили не тільки солдатів, але підстаршин і навіть старшин. Між прізвиськами розстріляних чув я багато українських, навіть галицьких, але нікого з них я особисто не знав.

На Перекопі значно поправилися харчі. Давали борщ з м'ясом, гречану кашу теж з м'ясом. Бо з України приганяли стада худоби й отари овець, тут їх різали й варили. Хліб був свіженький кожного дня, ніхто не міг нарікати на їжу. Тільки біда з водою, бо треба знати, що на Перекопі питної води

нема, вся вода, звідки б її не набирали, була солона, підходила з моря. Ми окопалися недалеко залізничної станції і скільки разів над'їздив поїзд, я висилав хлопців з китликами набирати солодкої води з льокомотиви. Хоч гаряча, але можна пити, а вся інша, то хіба добра до миття і прання.

Одна тільки була глибоченна криниця з солодкою водою, далеко в степу. З усіх сторін з'їжджалися туди люди з волами набирати воду в бочки на возі. Воду витягали ослами, запряженими до дишля в кераті. Осел ходив колом, одна бочка підтягалася вгору, друга йшла вниз до криниці, нераз обі повні, він ніколи не приставав, ходив, доки хтось не змилювався і не запряг іншого осла. Вони були худі, як хорти, ніхто їх не кормив, паслися вони довкола тієї криниці.

По приході на Перекоп, де мало води, пару тижнів не ходили ми до купелі і знову кинулися воші. Тоді змайстрували "польову баню", получили рурми з водою, плила вона часом тепла, а побільше зимна. Роздягнувшись, знову мастилися ми тим воночим смаром і йшли митися в "бані", а тим часом одежа скидалася до залізної скрині на дезинфекцію, потім витягали з неї наші лахи, траплялося, що й напів спалені. Одяг увесь час той сам, обдертий, не мундир, тільки лахмани.

Зайшов раз до мене політрук, викликав перейтися трохи, бо й так не було жодної роботи. Вийшли ми поза окопи, недалеко, може яких сто метрів.

— Сідай, — каже, — поговоримо.

Посідали ми.

— В чому справа, — товаришу політрук.

А він люб'язно й масенько, як ніколи.

— Ти, Яцишин, "хороший человек" і добрий командир, у тебе все в порядку, люди тебе слухають

і шанують, я ж не сліпий, бачу те все і знаю, що твій взвод перший у роті.

— Дякую, товаришу політрук, — відповідаю. Стало мені неспокійно, до чого він гне, чого йому від мене треба.

— Послухай, Ящишин, тобі обов'язково треба вступити у комсомол.

Мене наче окропом хто обляв. Відразу стало мені перед очима, як трачу все довір'я в хлопців, що вони поза плечі говорять про мене, і що нещасне моє життя буде — ні з ким новогорити по душі.

— Товаришу політрук, це гарна думка і велика честь для мене така пропозиція, та ще й від вас. Тут одна тільки заковика — освіти в мене ніякої, крім сільської чотириклясівки, я зеленого поняття не маю про комсомол, ніколи не думав про те, не сподівався, що хтось мене там хоче, може й потиху тільки на сміх піднімали б мене й пальцем на мене показували б.

Він глянув на мене підозріло з-під ока:

— Ти підготований добре і нема чого тобі з того приводу соромитися. Ось ти роздумай і скажеш мені.

Метнувся я шукати за Петром Горобцем, ми жили з ним, як рідні брати, в найкращій приязні, не було між нами ніяких таємниць.

— Біда, Петре, як мені вилізти з халепи?

— Я так і гадав, бо що добре могло б вийти з такої довгої розмови з політрусом.

— Він мене силоміць у комсомол суне. Як оборонитися від того лиха?

Розказав я Петрові докладно про нашу розмову з політрусом. Він задумався на хвилину.

— Якщо він ще раз тебе намовлятиме, нема ради, мусиш підписати заяву до комсомолу, а то він

тобі не простить тієї образи, прише ще небудь, адже бачиш, що тепер у нас діється.

— Так думаєш? З яким лицем я стану перед нашими хлопцями?

— Нічого, нічого, якось порадимо. Ще сьогодні треба потиху шепнути декому, що політрук тисне на тебе. Вони бачили, як ви там сиділи на полі, і треба їм це якось пояснити. Знають, що якби він тебе знищив з помсти, було б і для них погано, поставлять якогось заблуду-русака на ройового.

— То хіба ти це говори́тимеш. Бо коли б донеслося до того мерзотника, що я з людьми про те балакаю, він мене живим з'їв би.

— Треба сказати Бондарчукам, Зубачеві й Гладуніві, це вистанс. Чвірка — Бондарчуки з Дубна і Зубач та Гладун зо Львова — тримає під своїм впливом усю злодійню і що вони вирішать, те всі приймуть.

І в природі і в війні ставало щораз гарячіше. Наближався фронт, чути було глухий гуркіт гармат здалеку. Високо над нами кружляли німецькі літаки, бомб не скидали, мабуть тільки обсервували. Протилітунська артилерія сказано по них біла, та не бачив я, щоб хоч одного поцілила. З дня на день чекав я, що знову покличе мене політрук, але в такому гарячковому й нервовому загальному настрої з приводу близькості фронту він або забув про мене, або мав голову забиту іншими справами. Скоро по тому склалася подія, що звільнила мене від політрука, але й круто змінила дальшу мою долю.

Пам'ятаю докладно, було це 19 вересня 1941 року. Від третьої над ранком політрук бігав по окопах і кричав:

— Всі западники виходити до стройки в повному бойовому виряді!

Хутенько повибігали ми з окопів і пішли за ним. У нашому взводі з 60 бійців залишилися тільки четверо: один узбек, один грузин і два новозмобілізовані зо східньої України. Ми ж — самі українці з Галичини й Волині, пару білорусів і три жидки, один знаний нам уже Юхт з Пінська, другий називався Ріттер, його батько тримав аптеку у Львові на Городецькій вулиці, а третього я забув. Політрук завів нас до штабу батальйону, а звідти до полкового, що стояв у маленькому селі три кілометри назад. Коли привели западників з інших рот — а було нас там більш як половина полку — приїхав одноокий комісар, вистроїв нас в одну колону й наказав поставити зброю в кізли; ми це зробили. Друга команда — зложити всі босприпаси, амуніцію тощо; третя команда — здати коци, простирала та що хто мав. І тоді команда: направо шагом марш! А довкола нас уся полкова команда й скоростріли на тачанках. Відпровадили нас яких 300 метрів, одноокий виліз на тачанку і проголосив:

— Слухайте всі! Ми вас роззброїли, не можемо вам довір'яти зброї, бо ви западники, а всі западники, що служили в Житомирі, Дніпропетровському і Запоріжжі, покидали зброю і перейшли до німців.

Мене як би хто льодом обсипав. Ого, думаємо, тут нам амінь, зараз скомандує і всі ті скоростріли на тачанках посічуть нас на капусту.

На щастя сталося йнакше. Він зліз з тачанки і пішов собі до штабу, перебрав нас якийсь офіцер і кудись нас повів, але під ескортою. Куди — невідомо, хоч видно, що не до фронту, тільки на тили.

Перейшовши так кілька кілометрів, побачили ми нову колону війська, і хто провадив її? Наш лейтенант Кратко! Хлопці почали гукати до нього, він зупинився, побачив мене й наказав:

— Яцишин! Вийти зо строю!

Я вийшов і підбіг до нього, часу не було багато для нас обох.

— Що сталося? — питається.

— Нас роззброїли, а куди йдемо, не знаємо.

— Чому роззброїли?

— Не знаю. Комісар казав, що не можна довір'яти нам, западникам.

Ляйтенант Кратко збілів, як стіна, витягнув з кишені чотири пачки цигарок і дві пачки махорки передав мені й пішов вести свою колону. Останні слова його до мене були: “Працдай, брате!”

Ще раз глянув я на ту добру й хорошу людину, що був для нас не тільки ляйтенантом-командиром, але щирим братом-українцем. І просив я Бога, щоб захоронив його, поміг йому вийти цілим з тієї страшної війни.

VIII. РОЗДІЛ

У “бронзаводі”. — Гучномовець заповів формування робочих батальйонів. — Поділ на групи по 60. — Не можу відчепитися від “майстрів ключа й витриха”. — Приїзд до Євпаторії. — Два дні без їжі в казармах морської фльоти. — Є хліб, завдяки зарадності “фахівців”.²⁹⁾ — Ревізія міліції, хтось обікрав міську пекарню. — Робота над морем, взнтаження піску на поїзди. — Через Джанкой на півострів Керч. — Тисячі народу перекопують шийку півострова протитанковим ровом. — Ночівля в шопі з половою і втеча перед мишвою. — Квартира в інваліда “червоного партизана”. — Завдяки “фахівцям” щодня м’ясо на снідання. — Глухі чутки про бої на Перекопі й марш німців на Крим. — Безладний відступ Красної Армії. — Ладяться до спротиву в Керчі. — Втікаю з робочого батальйону.

На віддалі яких 20 кілометрів від Перекопу стояла велика фабрика, а що вона продукувала, не знати, називали її “бронзавод”. Сюди зігнали всіх западників 156-ої дивізії, тисячі солдатів, ми не сподівалися, що так багато нашого народу служило тут, у Криму. Тільки маленький відсоток білорусів і ще менший жидів — а решта сама українська братва з Волині й Галичини.

На полі довкола тієї фабрики виглядали ми як величезна отара баранів, одні сиділи, другі лежали, дехто стояв, або на ході думу думав. Всі потомлені,

²⁹⁾ Так ми називали злодіїв, щоб не проговоритися нолись на голос з цією, образливою для них, назвою.

голодні, посумнілі. За якийсь час почувся голос з гучномовця:

— Товариші западникі! Вас роззброїли, і ви знаєте, чому. Та не турбуйтеся, все буде гаразд, зараз почнуть формуватися робочі батальйони і ви будете працювати в тилу.

Нам як би важеліший камінь зсунувся з грудей. Принаймні знаємо, що будемо жити.

Тільки замовк гучномовець, прийшли якісь люди в цивільному, але з військовими відзнаками, строїли нас чвірками, а що відрахували шістдесятку, один з них перебирав команду й кудись відводив. Прийшла черга строїтися й нам. Підійшов малий чоловік, нижче середнього росту, з відзнаками старшого політрука, відрахував три шістдесятки, потім четверту й визначував командирів. Ми з Горобцем відсунулися подальше, хотіли позбутися товариства “майстрів ключа й витриха”, бо в такому товаристві ніколи не певно, чи не заліземо в біду. В тій четвертій шістдесятці були й наші хлопці з мого колишнього взводу, між ними нерозлучна чвірка Бондарчуки-Зубач-Гладун. Їм назначено командиром якогось білоруса, а тоді Антін Бондарчук виступив з проханням:

— Товаришу старший політрук, не хочемо ми цього командира. Може він і добрий, але ми його не знаємо, ані він нас. Тут є командир нашого взводу, він був дуже добрий командир, усі ми його знаємо, будь-ласка призначіть його сюди.

— Де ж він? — питає політрук.

— Он там, сидить на траві.

Підбіг до мене й тягне за руку, я опираюся, а політрук каже прийти. Відмовляюся, що інша справа командувати в війську, я того навчився і те знаю. А пильнувати роботи не вмію, бо я знаю тільки господарську працю в селі.

— Вас люди просять і вас хочуть, а я вам наказую, беріть взвод і ведіть за мною.

Хай тобі мара, годі відчепитися від моїх “спеціалістів”. Так знову став я командиром взводу, тільки не військового, а робочого. Ще попросив я, щоб дозволив узяти до мого взводу одного чоловіка, він теж був з нами разом у війську. Політрук погодився і я закликав до себе Петра Горобця, заміняючи за якогось іншого. З Горобцем не хотів я розлучатися, це чесний і розсудливий хлопець, були ми досі разом, залишаймося й надалі, доки нас доля не розлучить.

Політрук забрав усі чотири взводи, скомандував іти за собою і повів нас на залізничну станцію. Повлазили ми до вантажних вагонів і їдемо, але куди — Бог знає, ніколи в Советах не казали нам, куди везуть. Заїхали до Євпаторії, це було відоме купелеве місто, та нас не привезли на дозвілля. Це одно, що певно було відоме.

Привів нас політрук до казарм військової флотії. Казарми нові, чисті, оточені високим муром, а на мурі колючий дріт. Так було в усіх радянських казармах, що їх доводилося мені бачити. Вийти на вулицю було можна через одні ворота, звичайно там день і ніч стояв вартовий, а тут, навдивовижу, вартового нема, заходь чи виходь, ніхто тебе не спиняє.

Казарми порожні, ліжка без матрасів ані сінників. У кухні й миша здохла б, бо ні кришки. Є лазня, та нема паляча, одним словом — пуста. Політрук почав було видавати якісь накази й доручення, та його заглушили криками, що ми голодні, хочемо їсти, за весь день навіть води не напились. І це була правда, бо зірвали нас на тривогу вранці, ще заки роздавали пайки, а по дорозі ані криниці, ані потічка. Хочби тобі краплина води — нема!

Заспокоював нас політрук, що завтра все буде гаразд, він ніби не знав, що ми не їли й не пили весь день, зараз запитався, чи вміє хто варити, визначив кухарів на завтра та й пішов собі кудись. А коло брами з'явився вартовий міліціонер, стояв цілу ніч, хоч брама була замкнена на колодку.

Переспали ми в штанях і в рубахах на голих дошках, а вранці повідомив нас кухар, що є тільки кип'яток, ніякої їжі ще не привезли. Коло полудня приїхав політрук, привіз лише кітлики, таку саму збиранину, як видавали змобілізованим. Бо кітлики також відобрали від нас при роззброєнні. Ложки ми мали свої, тримали їх за халявами або обмотка ми. Є кітлики, є й ложки, тільки їсти нема що, а тут 240 людей голодні, як вовки, вже другий день ні рісочки в роті не мали. Насіли всі гуртом на політрука, та що витиснеш з нього, коли він нічого не має. Як на політрука, чоловіга він був можливий, не такий як ті, що досі з ними мали ми діло. Обіщовав, що зараз поїде до міста і постарается щось привезти.

Наші “фахівці” ходили скрізь по казармах, оглянули кожну діру — все відкрите, нічого не можна вкрасти. Та й у кухні тільки кип'яток, пий, скільки душа забажає, а в нікого ні кісточки цукру. До вечора таки не привезли ніяких харчів, пішли всі спати голодними, а від голодного й сон утікає. Якось заснув я, не знаю, як довго спав, коли чую, що хтось термосить і будить мене. Розплющив я очі — а це Антін Бондарчук, суне мені половину хліба.

— Ти звідки взяв хліб? — питаю.

— Мовчи й не питай, а їдж швидко, щоб до ранку ні крихітки не було.

Тільки розвиднілося, а в казармі вже міліція, військові і якісь цивільні, нічого не питаються, тіль-

ки за чимсь шукають, заглядають у кожну шпарку. Нічого не знайшли та й пішли.

Аж під полудне привезено нам по оселедцю з куском хліба й солодкий чай. Питаємо політрука, за чим приходили сюди ті люди й чого шукали. Каже він, хтось уночі закрав увесь хліб з пекарні, міліція думала, чи не ми це зробили.

Ще кілька днів наші “фахівці” звідкись добували цей хліб, самі поїдали, але правда, що й мене ніколи не поминали. А де вони його сховали, ніхто ніколи не довідався. Не дуже їм було до смаку, що я завжди перестерігав їх, що дзбанок доти воду носить, доки вухо не урветься, скоріше чи пізніше прийде лихо за ті крадіжки. Однак підтримували мене, бо знали, що я їх ніколи не видам, хочби й сам потерпів, а прийшов би другий командир, то тхозна як було б.

На другий день зварили якусь баланду, що її називали “супом”, дали чаю з кусником хліба й пігнули до роботи над море. Туди вже проведено залізничі рейки й ми навантажували пісок на вагони з плятформами, його зараз же кудись відвозили. Так працювали ми там кожного дня від рана до вечора, без обіду, їсти давали нам два рази денно, на снідання й на вечерю. Політрук не докучав, хоч принаглював до роботи, мабуть і його згори тиснули, щоб “виконувати норму”. Не дуже його слухали, більше “про око”, бож усе таки це “начальство”, а піде він, можуть дати такого свинюку, як того в роті. Вантажили ми пісок, як хотіли.

У казармі відсунули ми залізні ліжка набік, коло неї стояла скирта соломи, встелили ми нею підлогу і спалося добре, тільки холод трохи докучав, бо вже осінь настала, а в нас ні шинель, ні коців, усе відобрали тоді на Перекопі. Політрук це бачив, обіцяв постаратися для нас як не шинелі, то

хоч “фуфайки”.³⁰⁾ Частенько кудись їздив і нічого не міг вистаратися. Воно правда, що й за мирного часу було це нелегко, а в війні — то й поготів, тим більше, що після роззброєння нас уважали “неблагонадійними” і це на кожному кроці давали нам відчувати, трактували як полонених, стільки всього, що не били.

Потроху стали ми привикати до такого життя, навіть паляч звідкись узявся, пустив у рух лазню, вимивалися ми й купалися досхочу.

В Евпаторії побули ми тільки дев’ять днів, звідти завезли нас до станції Джанкой, далі помандрували ми пішки на півострів Керч.

Ідучи зо станції в Джанкой бачили ми величезний лан пшениці. Комбайни косили й молотили, а вантажники звозили чисте зерно на стерню під голим небом, насипали колосальну скирту. За пару тижнів ми знову проходили тудою і замість скирти зерна побачили зелений курган, з нього піднімалася пара, наче б він горів. Показалося, що впав дощ, пшениця нагрілася і зроста. Приїхали повні вантажники робітників — самі діди й жінки — розривали вилами той пшеничний курган, вигортали з-під нього зерно, якесь біле, якби вапном посипане, і кудись вивозили.

Подібно було і на плянтаціях бавовни. Жінки й діти збирали срібlistу бавовну і зносили на купи. Там вона стояла, аж знову впав дощ, купа з кожним днем меншала, аж зогнила й зникла дотла.

Навколо в тих сторонах були великі баштани з кавунами й динями. Все гнило на полі, не було кому збирати. Але нехай би хто відважився взяти одну диню — зараз під трибунал за розграблювання державного майна.

³⁰⁾ Ватовані куртки.

Та були такі смільчаки, що їх ніякі трибунали не лякали, коли буркотіло в животі. Крали, скільки могли, для себе і для других, міняли за махорку, і якось не чутно було, щоб когось потягнули під той злощасний трибунал.

Рішено перекопати шийку півострова протитанковим глибоким ровом, на такий лад, як у Перекопі, тільки що там шийка була шість кілометрів завдовжки, а тут треба б копати 26 кілометрів. До тої роботи зігнали тисячі народу.

Заквартирувалися ми в якійсь шопі з половию, бо спати надворі було за холодно, ми далі тільки в своїх штанях та рубахах, а черевики й чоботи геть чисто подерлися. Потомлені полягали ми спати в тій полові, а ця полова рухається, як жива, у ній повно мишей, лізуть за пазуху, в чоботи, до кишень. Всю ніч тільки крики й прокльони, — миші виграли, прогнали нас з шопи. Винесли ми трохи тої полови надвір, розвели вогонь, щоб погрітися. Надбіг якийсь старшина з криком і матюками, що ми провокацію затіваємо, щоб показувати німецьким літакам, де люди. Наказав зараз цей вогонь погасити.

Сказав я політрукові, що неможливо спати в тій шопі. Пішов він зо мною перевірити. Відкрив я двері, а в шопі мишей що не міра, виглядало, що більше, як учора, бо велику частину тої полови ми спалили. Політрук заглянув і швиденько закрив двері та й навітки. Сів на якусь стару коняку без сідла, вернувся під вечір, знайшов для нас місце, щоб заквартируватися, це в якимсь малім селі три кілометри звідти, там він уже й кухню нашу примістив.

Пішли ми туди, порозміщувалися по хатах. П'ятнадцять нас спали в сінях якоїсь убогої хатини, жив у ній червоний партизан з першої революції, інвалід без ноги, а з ним його старуха. Принесли

ми вечерю, настелили в сінях сухого бур'яну й полягали спати. Тільки наші фахівці довго ще говорили з обоїми старими в хаті.

До роботи треба було вставати досвіта, бо йшла вона на дві зміни по 12 годин, одна вдень, друга вночі. Рів копали на два метри завглибшки і на чотири завширшки, з одного боку стіна скісна, а з другого проста. Землю з рова викидали наверх по стороні простої стіни — там її вирівнювали, а з другого боку такі ж самі, як ми, будували залізобетонні бункри для тяжких скорострільів і протитанкових гарматок. Робота тяжка, начальство — а його тут повно було всякого, цивільного й військового — кричить і підганяє. Не дуже це брали собі робітники до серця, бо все голодне й безсиле, робили більше на показ.

Вернувшись додому бачу, нема Антона Бондарчука і Гладуна, ніхто не знає, куди вони ділися. Принесено їм вечерю, а їх як нема, так нема. Я вже почав непокоїтися, як прийшли вони, веселі й задоволені.

— Де ви були?, питаюся.

— Ми трохи відстали, натомнилися при роботі.

Нехай буде й так, думаю собі, добре, що прийшли.

Досвіта будимо один другого, треба поспішати до роботи.

— Встигнемо, не журися. З'їдж перше м'ясо.

— Яке м'ясо?

— Їж, не питайся, сам кажеш, що часу обмаль.

З'їли ми м'ясо, запили росолом, бо було варене, не печене. Тоді пішли до кухні по хліб і баланду.

Другого дня — знов м'ясо на снідання, а звідки взялося, не хочуть сказати. Та скоро виявилось, звідки його наші "фахівці" приносили. А було це так.

З України пригнали сюди величезні стада худоби й отари овець, так само, як це було на Перекопі. Все те паслося в степу, а пильнували його старі пастухи, що ледве ноги волочили за собою. Кожного вечора, вертаючися з роботи, два мисливці з наших “фахівців” ішли туди на лови, відставши по дорозі, хапали щойбільшого барана, партизан різав, а старуха варила.

— Майте розум, хлопці, — кажу, — не може ж так бути щодня. Зловлять і всіх постріляють, як собак, разом з партизаном та його старухою.

— А ти менше б крикав, як ворон. Постріляють або й ні, а на тій баланді й так подохнемо від роботи.

Працювали ми при тих ровах три тижні й кожного ранку на снідання їли баранину.

Від коли пішли ми з Перекопу, нічого не знали, що діється в світі. Останнього дня передтим на “політінформації” політрук сказав, що на Білорусі здалися сім генералів з дивізіями і советський военний суд засудив усіх заочно на кару смерти. Правда, з уст до уст передавалися вістки, що на Перекопі йдуть тяжкі бої, другі казали, що німці вже здобули Перекоп і лінія фронту пересунулася на “бронзагод”.

Випадково стрінув я одного узбека, що був у моему взводі під Перекопом, ще заки нас роззброїли. Він розказував, як там було, коли німці почали наступ. Фронт тримала 156-та дивізія під командою генерала Черняєва. Я мало його бачив, але узбек оповідав, що цей генерал ще перед війною полюбляв вештатися між червоноармійцями, чи то в полі, чи на тактичних вправах, чи на стрільниці. Заходив і до казармів. При всяких нагодах вихвалявся, як то в часі революції він командував 30-тою бригадою за Уралом і разом з нею в персможних

боях зайшов аж на Крим. Така то була його воєнна слава! Але тут, на Перекопі, на добре укріплених позиціях, та слава померкла, бо німці в багато меншій силі за два дні в пух і прах розторошили його дивізію. Що з ним сталося, не знав узбек, але бачив нашого командира полку Зайвого, як лежав тяжко ранений і кричав: “спасайте, спасайте!” Ніхто не збирався його спасати, кожен зайнятий був собою. Та й мало хто урятувався, бо або німці вибили там таки в бою, або заморили голодом у “таборі смерти”.

Та й не диво, що так сталося, бо команда прогнала молодих, здорових і вишколених, погнала їх до робіт у запілля, а дивізію поповнила старими річниками з резерви, що давно вже забули про військо, їм не на фронтових позиціях стояти, хіба десь на тилу, коло мостів, магазинів і на залізничних станціях. Та й навряд чи хотілося їм воювати за “советську власть”.

А ще говорено, що українців німці в полон не беруть, звільняють з місця, дають перепустки й гайда додому! Ми вірили в усе те, переконані, що нас у полон не заберуть, бо ми ж уже в полоні, то хіба тільки можуть нас з полону звільнити. За той час спільної недолі ми здружилися з собою і довір'яли собі, навіть і комсомольці, бо їх теж прогнали, як західняків. Не було ніякої картотеки з нашими прізвищами, політруки нікого не знали, бо навіть не зробили звичайного списку, це їх не цікавило, як хто називається, щоб тільки число було повне. Ім'я і прізвище кожен міг подати, яке хотів, його не заносили на папір і ніяких документів не було.

Минав день за днем, совети ставили свої укріплення в Керчі, а в нас тільки думка, щоб якнайшвидше прийшов німець і зробив усьому кінець.

Звичайно, як наближається фронт, чути наперед гук гармат. А тут усе прийшло йнакше. Одного вечора почулося далеке строкотіння скорострілів, а в степу, може яких три-чотири кілометри від нас, піднялася хмара куряви. Як широкий степ, так усе по ньому щодуху втікало. Найперше кіннота — її небагато — потім гармати й піхота, тікало все живе, як і на чому хто міг. Наше начальство розгубилося, не знало, що діяти, аж доки не пригнало на конях і тачанках — не було ні автомашин, ні літаків — начальство воєнне. Серед криків і матюків казало воно відступати назад, бо фашисти прорвали фронт і сунуть наперед, а Червона Армія буде зараз займати нові, до половини ще не скінчені укріплення. На небі з'явилися два німецькі літаки, летіли низько й сіяли зо скорострілів.

Наше начальство на переді, а ми за ним з лопатами, що тільки сили поперли в напрямі на Керч. У тій суматосі згубив я щирого мого друга Петра Горобця. Прибігли ми на вузлову станцію Семиколоські коло села тої самої назви. Вже зовсім поночіло, станція ярко освітлена, якісь цивільні люди всідають до поїзду, все готується до втечі.

Нема мені тут що робити, треба йти назад, у сторону німців, і то якнайскоріше, щоб не вхопили і знову не залучили до якоїсь робочої колони. Пішов я до села, там, здавалося, нема ні живого духу. Тут, думаю, треба залишитися. Завтра-позавтра прийдуть німці і я врятований.

ІХ. РОЗДІЛ

Захист у школі. — Нові товариші. — Нічний наліт. — Приїхала частина з кухнею, відбрехалися, ще й попоїли. — Ідемо на Керч. — Ночуємо в татарському селі. — Послужливий шофер підвіз аж під місто. — Знову в робочому батальйоні. — Працюємо в порті при евакуації добра й цивільної людности. — Вантажимо на баржі. — Деякі затоплені німецькими літаками. — Перевозять і коней. — Через нальоти праця тільки вночі. — Всім роздано зброю. — Втеча від евакуації між вагони. — Скриваюся в бомбосховищі. — Залишено повні магазини з харчами й усяким добром. — Там знайшов товариша недолі. — Переодягнувся в новеньке й запасся на дорогу. — Ждемо німців, а замість них знову красноармійці. — Ніхто на нас не звертає уваги. — Баржі перевозять військо до Новоросійська. — Переждали лихо в бомбосховищі. — Вночі висаджено в повітря магазини з амуніцією і портові споруди. — Цілу ніч — пекельні вибухи. — Перша стріча з німцями. — Розставлені по дорозі німецькі стійки показують дорогу до збірної площі для воєнних бранців.

Підійшов я до одної більшої хати, двері відчинені, кличу з сіней, чи є хто вдома. Ніхто не відповідає, значить — нема. Не було в мене сірника, щоб засвітити й оглянути хату в середині. Сів я під стіною тим часом, щоб відпочити, здрімався на хвилину. Чую якись голоси, хтось іде до хати.

— Світи сірника, — каже один.

— Хто йде? — питаюся, щоб їх випередити.

— Свої, — відповідають, — а ти хто?

— Теж свій.

От і добре, всі ми “свої”. Зайшли, засвітили сірника, бачу, це такі самі як я, з лопатами. Показалося, що це волиняки, десь з-під Рівного, були собі близькими родичами, один називався Гуза, а другий — Стрихарчук. Утікли з п'ятого батальйону 361-го полку, так, як і я, після тієї мстущі на станції.

Посідали ми й радімося, як нам далі бути, щоб не зловили й не розстріляли за дезерцію. Бо дезертирів стріляли безцеремонно і здібильного навіть без суду. Був наказ навіть у розмови з ними не входити, відразу на місці застрілити. І навіть казали, що й командира слід убити, якби він хотів здаватися в полон. Кожен боєць має не тільки право, але й обов'язок так поступити і перебрати команду над відділом до дальшої боротьби. Наказ дурний, бо давав нагоду позбутися немилих собі осіб під приводом кари за дезерцію і ніхто того не міг би перевірити.

Всі три ми сподівалися, що вже завтра надійдуть німці, і кінець нашій біді. Лопати, все ж таки, треба затримати, бо тільки вони свідчили, хто ми, на випадок, як би натрапили ми на советчиків. Це був наш єдиний “документ”.

Дошкүлював голод, шүкаємо, чи нема чим пожитися. Виявилось, що це школа, нема тут ніяких харчів. Нема ради, треба тут заждати до ранку, тоді щось вирішимо. Посідали ми знову під стіною, трохи побалакали й заснули. Вирвав нас зо сну гүл літаків, а за хвилину далися чүти вибухи бомб, і то близько, здавалося, що бомблять село, треба нам утікати в поле. Тим часом хвиля літаків перелетіла, а коли за кілька хвилин надлетіла друга і знову скинула бомби, ми здогадалися, що це прав-

доподібно німці бомбардують залізничну станцію, і страх нас покинув. Літаки відлетіли, ми ще трохи погомоніли і там таки на підлозі заснули.

Збудив нас гамір на подвір'ї. Чути матюки. Ого! Вже знаємо, з ким діло. Обережно виглядаємо крізь вікно — на подвір'ї кухня. Кухня! Аж під серцем замлоло. Пораються там кухарі, коло них стоїть якийсь старшина. По короткій нараді рішили ми, що краще самим з власної волі підійти туди, як мали б нас знайти в хаті, бо тоді неодмінно візьмуть за дезертирів. Отож загадали ми такий плян. Стрихарчук був худючий і мізерний на вигляд, ми скажемо, що він хворий, командир робочого відділу дозволив нам лишитися коло нього до ранку, доки не прийде до сил, і тоді підемо разом на Керч.

Взяли ми з Гузою лопати під пахи, Стрихарчуківі наказали тихо лежати на підлозі й удавати хворого. Просто й сміливо підійшли до старшини і не то зголосилися не то привіталися й кажемо, що в хаті є наш хворий товариш, ми, за дозволом команди, доглядали його через ніч, а тепер маємо відвести до Керчі. Чи не дістали б ми якої помочі? Хочби і з'їсти що.

Бачить старшина, що ми дійсно виглядаємо на робітників з батальйону, запитав хто ми і з якої частини.

— З третього інженерського “строїтельного” батальйону, ідемо здоганяти своїх, — відповів я без надуми і сам собі здивувався, що з мене такий скоробреха. Старшина був добра людина, повірив, сказав кухареві дати нам їсти, а той налляв нам повні кітлики густої зупи з м'ясом, ще й по половинці хліба дав. За хвилину надійшов санітар, його повідомлено, що в сінях лежить хворий. Оглянув Стрихарчука, він справді виглядав, якби йому три чверті до смерті.

— Нічого поганого, — потішив нас санітар, — він тільки сильно перевтомлений. Нехай відлічне до завтра, тоді підете до своїх.

А нам тільки того й треба. За час нашої служби в Криму підучилися ми говорити по-російському, не признавалися, що ми “западники”. Взяли ми з Гузою наші лопати на плечі, пішли розвідатися, як там на залізничній станції. Вона зруйнована дощенту. Один вагон перевернений на бік, другий стоїть сторчаком, все помішане й поторощене, а між тим ходить якась воєнна команда, витягас трупи побитих цивільних людей і скидає на ваптажник. І сумно, і страшно... Чим дуж наживали ми п'ятами звідти, щоб і нас не затягнули до тієї роботи.

Вернулися ми до своєї школи. В селі повно війська, ми ходимо з лопатами на плечах, ніхто на нас не звертає уваги. Однак, лишатися на довше небезпечно, треба якнайшвидше чимчикувати далі. Від кухарів ми довідалися, що фронт тепер стоїть на лінії недокінчених наших робіт.

Увечері кухарі знову нас добре нагодували, наслали ми соломи в сінях і полягали спати з тим, що завтра обов'язково в дорогу. Спалося зле, бо дуже похолодніло вночі, а вкритися нічим. До того коло півночі почалася сильна канонада, нас трясло і з холоду і зо страху, ледве діждалися ранку.

На світанку кажемо кухарям, що вже пора нам наздоганяти наш “строїтельний” батальйон, дали нам зупи й по половинці хліба, ми подякували, попрацалися й пішли. Вийшли на дорогу, ідемо на Керч, поволі, нога за ногою, з лопатами на плечах, нема чого поспішати. Дорогою ішло багато війська в обидві сторони, ніхто нас не спиняв і про ніщо не питав. Під вечір знову звернули ми до якогось села, щоб переночувати. Зайшли до якоїсь нуж-

денної хатини, там тільки двоє старих з зовсім малими дітьми.

— Дозвольте переночувати? — просимо.

— Ночуйте здорові, буде й нам веселіше, — каже старий. Розбалакалися ми. Зятя старого давно вже змобілізували, забрали й дочку до якоїсь воєнної роботи, тільки вони двоє тут лишилися з маленькими дітьми. Село називається Чикул, це назва татарська, самі татари живуть у ньому, а з русаків тільки шість родин. Татари їх дуже не люблять і не знають, як то буде з рускими серед тих татар, коли прийдуть німці. Також довідалися ми від нього, що вчора в селі “істребітелі” застрілили шістьох дезертирів, що ховалися в татарів. Істребітелями називалася військова частина, що вилучувала дійсних і здогадних дезертирів і з місця, без суду, їх стріляла. Це нас дуже налякало, не дай Боже попастися в руки такій голоті, ми ж бо, в очах советської влади, також дезертири, хоч і не військові.

Рішаємо йти головним шляхом, бо хоч і рух там великий, скоріше міг би нас хтось зачепити, але й відбредхатися легше, коли ж зловлять десь на відлюдді — не повір'ять. То вже недовго, коби тих пару днів перебути, німці от-от надійдуть.

Ідемо, балакаємо, ніхто нами не цікавиться. Над'їхав якийсь військовий вантажник.

— Ви куди, хлопці?

— На Керч, — відповідаємо.

— Сідайте, підвезу.

Іншим разом зраділи б, а тепер нам не спішно, хотілося б якнайдовше йти, щоб скоріше наздігнали німці. Та не було як відмовитися, всіли ми й поїхали. Під самісіньким містом він спинився й казав нам тут висісти, мабуть не вільно було йому підвозити чужих людей.

Куди ж нам тепер іти? Хіба не будемо вертатися назад тою самою дорогою. Найліпше на станцію, там завжди великий рух і згубитися легше й довідатися про щось скоріше. На станції дійсно повно людей, і цивільних і військових. Ми ще й не розглянулися добре, як підійшов до нас якийсь капітан.

— Ви з якого батальйону?

— З третього інженерського строїтельного, — відповідаємо.

— За мною! — каже.

Ішли недалеко, тут, на вулиці стояв невеликий вантажник, посадив нас і повіз. Отже таки поपालе. Не добром воно пахне.

Завіз він нас під якийсь дім, завіз до середини, а там повно таких як і ми. Передав нас якомусь другому й пішов. Нам казали відпочивати, на ніч підемо до роботи в порті. Наш батальйон ще вчора переправився на Кавказ, тому капітанові доручили роботу в порті, отже він збирає всяких волоцюг та організує свій власний робочий батальйон.

У порті, як і при окопах, робота на дві зміни по 12 годин, ми попали на нічну. Говорено, що так ліпше, бо вночі спокійно, а днем часто налітають німецькі літаки, січуть зо скорострелів, навіть бомби скидають.

Наша робота — вантажити на великі баржі всяке майно, що його раз-у-раз підвозили потягами: скрині, бочки, машини тощо. Недалеко звідти було пасовище, там паслося багато коней. Нашим завданням було половити тих коней і завантажити на баржі. Зловити не тяжко, але завести на баржу добре таки труднувато. Коні боялися йти на місток, перекинений з землі на баржу, виривалися з рук, ставали дибки, падали. З великим зусиллям вдалося

нам загнати туди яких сто коней і так минула ціла ніч.

Розказували пізніше ті, що працювали на денній зміні, що коли та баржа з кіньми відплила на яких три кілометри від берега, налетіли два німецькі “мессершміти”, спершу посіяли зо скорострілів, а потім скинули бомбу й все пішло на дно. Те ж саме сталося з другою баржею, тільки що на ній уже везли не коней, тільки людей. Цілу ніч вантажили туди старих, жінок і дітей з кұфрами, валізами й клунками, все те були родини якогось начальства. А на другий день налетіли мессершміти й все пропало в морі. Літаки налітали два-три рази на день, завжди по два, летіли дуже низько, а чомусь ніхто до них не стріляв. Мабуть не було протилітунських гармат.

Одного дня, як ми були на роботі — несподівано загуділо на тривогу. Казали, що німці вже на передмісті. Всім, хто живий, роздавали зброю в порті і гнали на фронт, а заки ми прийшли туди, де вже ніби мали бути німці — ані живої душі. Показалося, що якась одчайдушна німецька стежа на мотоциклах загналася під саме місто, постріляла трохи на пострах і вернулася.

Вже вечоріло, коли ми назад прийшли до порту, і зараз подано команду, щоб сідати на баржі й переправлятися на Кавказ до Новоросіїська. Охочих до того малувато, але що зробиш, коли начальство бігає, кричить і матюкає. До матюків наші вуха вже звикли, але начальство не тільки кричало, а й вимахувало наганями в руках. Хоч-не-хоч мусіли всідати на баржу. Я таки рішився не йти, хай буде, що буде. В моменті, коли зчинилося сұм'яття коло баржі, я скочив з гвинтівкою між вагони, бігцем перескочив одні рейки, потім другі й треті, відбився досить далеко і пристанув надслухуючи, чи

не біжить хто за мною. Не чути кроків, тільки від порту несуться крики й верески. Я стояв на місці й чекав, аж затихне. Довго так стояв чи коротко, трудно сказати, мені здавалося, що дуже довго. Поволі почало втихати, я обережно підкрадався ближче і коли відплила остання баржа, я вже був зовсім близько, приляг під вагоном з готовою до стрілу гвинтівкою, підглядаючи, чи не лишився хто в порті. Якось не видно нікого. Крок за кроком і тихо, як кіт, підкрадався я попри вагони, аж дійшов до кухні. Кухня була велика, з магазинами харчів при ній. Знову став і надслухую — тихо, як у гробі. І від тої тишини аж страх на мене напав. А кортить піти до кухні, напевно там можна б щось з'їсти. Заждавши ще трохи, зайшов я до середини, шукаю навпацки, я тут нераз бував і знав, що де лежить. Якось рука не натрапляє на ніщо. Нараз — щось ніби порушилося, я насторожився і застиг. Чую — хтось тут є.

— Хто тут? — питаюся.

Мовчанка.

— Хто тут? Бо стріляю!

— Такий сам, як ти, — хтось відповідає.

— Хто саме?

— Панасюк.

Відітхнув я. То й добре, що я не сам, відрадніше з другим. Вийшли ми надвір, ще раз послухати й перевірити, чи кого нема. Таки нема. Тоді при сірниках познаходили ми консерви, цигарки, сухарі, цукор, набрали того добра, скільки могли понести і пішли до бомбосховища. Це були звичайні рови недалеко від порту, накриті дошками й землею, там ховалися люди під час нальоту мессершмітів.

Працюючи в порті, кожен міг добре зодягнутися та взутися, всякого одягу тут було вдосталь.

Я надів на себе все новіське, навіть знайшов шкіряні чоботи, що їх до тепер ніде не бачив, хіба в офіцерів. Придбав я також дві пари нової білизни. Йдучи до бомбосховища, взяли ми ще пару коців, щоб було тепло спати.

Спали ми чудово, тиша — ні собака не гавкне. Пробудилися від якогось галасу. Панасюк пішов до виходу глянути, що там діється, і стурбовано каже:

— Ти диви! Та тут повно війська, з усіх сторін сунуть до порту.

— Яке військо, німецьке?

— Дідька лисого! Наше, советське.

От тобі й на! Ми ждали німців і знову знайшлися між советчиками. Треба якнайшвидше вилізти з ровів і замішатися між красноармійців, бо як знайдуть нас тут, на місці вколошкають, як дезертирів. Так ми й зробили, ходимо по порті, ніхто до нас не підходить та й ми до нікого не говоримо. Нас ніхто не знав, бо це військо з фронту. Чуємо нарікання на командування, а найбільше на політруків, але не вміщуємося до розмов.

Тим часом солдати порозбирали магазини, забрали, що там ще лишилося, один мундира чи коца, другий махорку, що тільки попало під руки. Так тим зайняті, що ніколи їм приглядатися до нас.

Приплили баржі й почали вантажити військо на Кавказ, а ми вертілися між військом цілий день. Коли посутеніло, ми всунулися до ями, як до нашої хати. Мабуть ніхто зо свіжоприбулих вояків не знав про ті ями, ніхто туди не заглядав. Переночували ми спокійно, а на другий день почалося те саме — одні відпливають баржами, другі надходять. Цікаво, що за ті два дні не з'явився на небі ні один німецький літак. Пополудні бачили ми, як довгий поїзд з навантаженими на вагонах якимись машинами в повному розгоні запався в море — большевики зато-

пили, не хотіли лишити для німців. Пірнула тільки льокомотива з кількома вагонами, а решта перемішана й поломана стояла сторчака, тільки ребра повиставляла з води.

Цього дня ми вже не вилазили з бомбосховища, переждали, аж добре стемніє, тоді вийшли з нори послухати, чи є ще хтось у порті. Не видно, але чути матюки і немов товчуть чимось по залізі. За хвилину втихло, чути лише, що відплив з порту моторовий човен. Нараз — пскельний гук і весь порт у вогні! Це піротехніки випустили бензину з цистерн — а їх там було багато — і запалили, мабуть гранатою. З початку тільки величезне полум'я бухало під небеса, а потім далися чути зриви, один за одним. А було там чому вибухати, стояли цілі транспорти амуніції, міни, гранати, бомби. Всю ніч тривало це пекло, земля дрижала в нашому сховищі, здавалося, що прийшов нам кінець. Аж над раном трохи втихло, тільки ще тут і там відзивалися запізнені вибухи.

Довго не могли ми заснути, нарешті втома взяла верх і ми пірнули в сон, короткий і неспокійний. Прокинувшись, повисували голови подивитися, як там у порті — а з порту й сліду не стало. Скрізь поламані залізяки з вагонів, подекуди ще горів вогонь, нових вибухів уже не було.

Глянули ми в другий бік — яких 200 метрів від нас ідуть два німці до порту. Ми скоренько мішки на плечі, гвинтівки покидали в рів, ідемо їм назустріч. Вони затримали нас, щось говорили, — а ми ані в зуб, нічого не розуміємо. Показують, щоб зняти й відкрити мішки, переглянули, знайшли тільки консерви, сухарі й цукор у малих мішечках. Тим цукром вони по-щирості з нами поділилися, то зна-

чить, собі більше, а нам менше й показали рукою, куди йти. Не такі мабуть злі люди ті німці, коли не кричали і не лаяли, хочби й по своєму, по-німецькому, хіба те, що взяли цукор, та й то не весь. Большевики забрали б усе до дна мішка.

Підійшли ми ближче до міста, знову стоїть німець і показує рукою, куди йти далі, на роздоріжжі ще один і так за показом руки дійшли ми до якогось більшого дому з великим городом, оточеним дерев'яним парканом. У брамі стояв вартовий німець, усім показував рукою, щоб заходити в город, але назад не випускав нікого.

Х. РОЗДІЛ

На збірному місці для полонених. — Всі ждуть на “пропуски” додому. — Голод, два дні всі без їди, мене рятує мішок з консервами. — Чотири німці ведуть 600 бранців. — Ніхто не втікає з колони, ідуть, як барани на заріз. — Ночівля на гною в колгоспній стайні. — Під пекарнею роздано по буханцеві гарячого хліба. — Від того в дорозі розхворілися, німці хворих дострілюють. — У колгоспі “Катерелес” під Керчем. — Маса-масенна народу. — Жахливі сцени коло криниці. — Люди гинуть під киями серед реготу німців. — Їсти не дають, аж на четвертий день баланда, та й то для всіх не стало. — Треба тікати, тут певна смерть. — Під час суматохи коло кухні перескакую живопліт. — Мандрую здовж залізничних рейок. — В будці проміняв військовий одяг за драні цивільні лахи. — У грецькому селі. — Помагаю в господарстві. — Запрошують перезимувати, але мене пре додому. — Страшні вістки про табір смерти. — Ворожба з карт. — Господиня вирядила в дорозу, як рідного сина.

На городі застали ми багато полонених, це були фронтовики з першої лінії, вони стримували німців, щоб решта війська переправилася на Кавказ. Дошкулював холод — був це початок грудня — люди ходили по городі, збирали хмиз, обрубували сухі гілляки, а далі розібрали й паркан на городі, розвели багаття й купами сиділи довкола. Тоді ще можна було втекти, варта стояла в брамі при вході до дому, паркан зник — іди, куди хочеш. Може хто і пішов, але мало. Всі ждали, що от-от усе впоряд-

кується, з'явиться контора й будуть видавати "пропуски", що їх нібито мали дістати всі, хто походив з уже зайнятих німецьким військом теренів. Деякі говорили, що читали такі летючки, їх німці скидали з літаків, були й такі, що сумнівалися, а дуже мало таких, що зовсім у те не вірили. Я в те вірив з твердим переконанням, може тому, що дуже хотілося вірити, це підтримувало, давало надію, що все закінчиться гаразд.

Тут стрінув я хлопця, що разом зо мною був у полковій школі, називався він Якимець, імени не пригадую, бо нас ніколи не кликали по імені, тільки по назвиці. Він ховався тиждень у якогось старого чоловіка на передмісті Керчі і приїшов сюди теж за перепусткою, бо як же ж пускатися в дорогу звиш тисячі кілометрів у восний час без документу! Ми з Панасюком схилялися до тої самої думки.

Сиділи ми при вогні, балакали, снували гарні думки, як то ми дістанемо документи, додому йтимемо утрьох, все ж то веселіше та й безпечніше. Так застав нас ранок при таких розмовах, перерваних дрімкою.

Прийшли чотири німці, почали щось говорити — їх ніхто не розумів. Але був між нами лікар, що вмів говорити по-німецькому, і пояснив нам, що німці хочуть ставити нас у чвірки, кудись підемо. Всіх нас було 600 або й більше, а німців тільки чотири, два на переді і два позаду колони. Ішли голодні, в животах буркотіло, дехто два дні хліба на очі не видав. Я мав у мішку запас консерв і сухарів, ділився тим з Яхимцем і з нами ще не було так зле. Вчора на городі, коли я розрізав консерву, підійшов до мене якийсь чоловік з Умані, просить порятунку, він повні два дні нічого не їв. Дав я йому тришки, мусів щадити для нас з Яхимцем. За ним прийшли ще два, мусів і їм дати по пів консерви і ска-

зав, що вже не маю. Тут не то що одного мого мішка але й цілого магазину не вистачило б. Вони не дуже в те вірили, бачили бо, що мішок ще не порожній.

Колона розтягнулася, люди воліклися нога за ногою, втомлені й голодні. Кожної міноти можна б вийти з колони й утекти в село, ані ті два німаки з переду, ані з-заду навіть не завважили б. Та що ж, коли всі наче загіпнотизовані “пропусками” та “документами” ішли, як ті барани до різні. І нас трьох теж запоморочила та брехлива німецька пропаганда, хоч ми її не чули, трохи слухали, що кажуть другі, а трохи самі метикували, що на здоровий розум так мало б і повинно б бути.

Долізли ми гусеницею до якогось великого села, заведено нас до просторої колгоспної стайні і там ми ночували на гною, навіть ніхто не поцікавився, чи стоять вартові коло брами.

Рано прийшли ті самі конвоїри з лікарем, що видно став у них за перекладчика, казали стати гусаком у ряді один за другим. Так ми підійшли під пекарню і там кожен отримав буханець ще гарячого хліба. А тоді — в чвірки і далі маршом. Дехто, виморений голодом, пажерливо кидався на той хліб і з’їдав його відразу. Ще заки останні підійшли під пекарню, то перші вже облизували губи. А коли ми чвірками почали йти за конвоїрами назад тією самою дорогою, в тих, що відразу з’їли гарячий хліб, судомило в шлунку, вони скручувалися з болю, дехто не міг далі йти. Другі старалися помогти, наливали води в рот — це не помагало. Тоді липшали їх на дорозі, самі ж ішли далі. З-заду колони почулися постріли, пішла вістка колоною з уст до уст, що два конвоїри за колоною дострілюють тих, хто відстав. Я сам того не бачив, але були ін-

ші, присягалися, що власними очима бачили, як стріляли тих нещасних.

І досі тяжко мені збагнути, як 600 фронтових вояків — нехай виморених голодом і фізично втомлених, але ж їх було 600 — покірно, гірш найдурніших баранів давали себе нищити чотирьом німакам! Їх, але й нас трьох із ними, засліпила надія на “пропуски”, що принесуть спасіння.

Запала вже ніч, коли дійшли ми до колгоспу “Катерелес”, під самою Керч’ю. Тут назбиралося вже стільки народу, що й сісти не було де. Нашу колону загнали на горнище над одною стайнею і там ми сиділи тісно один коло одного, підібгавши під себе ноги, аж доки не почали ранком випускати всіх до води. Дві тисячі народу гурмою кинулися до однісінької помпи між стайнями — крик, гвалт, прокльони, штурханці під ребра, щоб швидше дістатися до води. А німаки давай періцити буками по ногах, по плечах, по головах, б’ють, куди попало, ще й регочуться при тому. Якби одному-єдиному впала думка з люттю кинутися на німаків, то їх затоптали б, розчавили б умлівіч! Не один напився тої води вже останній раз, загинув під німецькими буками.

Таке повторювалося кожного ранку, коли гнали до води. А їсти не давали нічого. Масакра щораз гірша, німці робили собі з того забаву. Ми з Яхимцем ще трималися бадьоро, доїдали решту консерв з мішка, тайком, бо як би та маса голодних вовків побачила, то задушила б нас. Аж на четвертий день під вечір привезла польова кухня якусь баланду. Що значить одна кухня баланди на тисячі людей? Один сміх! Тут знову та сама сцена, що коло помпи, одних валять під ноги, другим вилізають на плечі, а німці буками по плечах. Страх дивитися!

Бачив я те й не йшов до помпи по воду, здавалося мені, що це певна смерть. Німці тепер би́ли майже тільки по головах, свідомо вбивали, прикриваючися тим, що ніби заводили порядок між дикою юрбою. Від спраги потріскали мені губи, язик став рогом, ні повернути ним у роті. На моє щастя Яхимцеві пощастило роздобути трохи води, розмочив я язика, намочив губи, легше стало дихати.

Нічю рішили ми, що нема іншої ради, хіба тікати. Але як? Ось уже німці навезли стовпів і колючого дроту, сьогодні-завтра почнуть огороджувати колгосп, а тоді пиши пропало! У Якимця був плян, щоб продерти діру в даху і спуститися на подвір'я. Діру продерти не штука, але як утекти з подвір'я, коли з кожним днем щораз більше вартових, інколи вночі чути крики й стріли.

Я придумав плян інший — тікати ранком, коли німота коло помпи, одні б'ють людей, а другі регочуться з того чудовиська й не дуже оглядаються на боки. Тоді, у відповідний мент, скочити за ріг стайні, звідти за другий, а там уже лише якийсь живопліт з тернини, тільки перескочити й гайда в поле! Як мені Яхимців, так йому мій плян не сподобався. Що довше я думав, то більше схилявся до думки тікати через живопліт. Застрілять? Ну, і що? Сяк чи так не минути смерти в цьому пеклі, затовчуть киями, або здохну з голоду. І я рішився. Всю ніч і ока не зажмури́в, молився гаряче, як ніколи, віддав себе під Божу опіку. І хоч невиспаний, але піднявся спокійний, передо мною вже визначений шлях, від нього не відступлю.

Випустили нас до води, кажу Яхимцеві:

— Роби, як хочеш, брате, а я тікаю таки зараз.

Виждав я хвилину, доки не знялася голосніша буча коло помпи й німаки зайняті були розвагою бити по головах, шугнув за ріг стайні, а там за дру-

гий і вже мене не видно від помпи. Миттю підбіг до тернини та й через неї! За живоплотом був рів і я шубовснув по пояс у воду. Викарабкався на берег швидко, оглянувся, чи не біжить хто за мною. Нема нікого, тільки далі чути гвалти й зойки коло криниці. Я дременує усіма силами просто до села, воно не дуже далеко, забіг я туди скоро. А там повно німецького війська. Ото попав! Вертатися не можна, бігти теж ні, бо підозріло, а конче треба якнайшвидше минути село. І я пройшов його спокійною ходою, без того, щоб хтонебудь бодай з цікавості затримав. Я ж бо від ніг до голови у советському військовому однострою, і сам один, ні одного красноармійця не бачив по дорозі. Це дійсно чудо, як я перейшов, неначе в шапці-невидимці — через повніське село німецьких вояків.

За селом, оглянувшись, чи не йде хто за мною, приспішив ходу, а потім побіг, щосили, доки стало духу. Біг попри залізничні рейки, щоб не збитися з дороги. Забіг до якоїсь залізничної будки, нікого там не було, я трохи відпочив, щоб успокоїлося напруження і щоб набрати сил до дальшої дороги, хоч і не знав ще, кудию б мені йти. Геть пополудні, коли сонце вже ладилося сідати, натрапив я на другу будку, там сидів старенький чоловік, сам один.

— Можна зайти, відпочити?

— Заходьте, місця вистане.

Старий розвів огонь у залізній пічці, варив чай з якогось рожевого цвіту.

— Вже роки, як п'ю цей чай, на правдивий не стає грошей. Колись з цукром, а тепер цукру нема, то й гіркий мусить смакувати.

— Сьогодні вип'ємо солодкий, є в мене кілька кісток цукру.

Були ще в мене дві пачки махорки, одну я дав старому, бідний він був, та виглядав добросердний. На собі мав він якийсь дряхлий лахман, одна пола довша, друга коротша, на голові гостроверха татарська шапка з кожуха. Мені конче треба було позбутися військового вигляду, спитав я старого, чи не помінявся б він зо мною за мою шинелю й зимову військову шапку. Зразу він думав, чи не насміхаюся я з нього, даючи добротні речі за його дрантя, потім погодився.

Пішов він до ями за халупкою, приніс кілька картоплин і зелених солоних помідорів.

— Помідорів у мене ціла бочілка, та от з картоплею тяжкувато, трудно тепер дістати.

Поки він варив картоплю, назбирав я сухих бур'янів і постелив на землі в хаті. Поїли ми картоплі з помідорами, запили солодким його чаєм, я ляг відпочивати, а старий, радий що знайшов товариство, довго ще щось бубонів.

Випили ми знову того чаю з цукром уранці, попращався я з тим добрим дідусем і пішов далі здовж залізничного шляху. Ішов цілий день, не видно було ні хати, ні села десь близько, а відходити подальше на бік я не важився. Над самим вечором показалося недалеко село. Персважив голод і змусив мене зайти до першої з краю хати. Постукав я, прийняла мене якась жінка, дуже привітно. З розмови вийшло, що вона грекinya й ціле те село грецьке. До речі, я дивувався, яка там мішанина народів на Криму: оселі грецькі, болгарські, чеські, німецькі, татарські, не згадуючи вже про русаків.

Ця жінка вчителювала в селі. Її чоловік зо старшим сином були на війні, до війни син служив у Галиччині в Старому Самборі і від коли туди поїхав, його не бачила, а від війни — ні вісточки. Чоловіка змобілізували, теж не знає, де він.

Нагодувала вона мене, чим мала, я подякував і хотів ще трохи підбігти, доки не зайде сонце, а вона запропонувала мені переночувати, добре відпочити, зо свіжими силами легше буде мандрувати, бо дорога ще далека. Ми довго говорили з нею ввечері, я признався, що хочу дістатися додому й мұшу так іти, щоб не зловили німці, бо всадять за дроти. Вона відраджувала від поспіху. Тепер зима, поїзди ще не ходять та й невідомо, коли почнуть ходити, до того вона чула, що за Перекопом в Армянську німці поставили величезний табір, кого зловлять, туди заганяють, люди називають його табором смерти, бо ще ніхто з нього не вийшов. Від того оповідання волосся могло дубом стати. Тільки шість днів я був у полоні й на саму думку, що знов можна туди потрапити, обливав мене холодний піт.

Майже не спав я вночі, передумував, яким би то чином вискочити з того Криму. Були дві дороги — через Перекоп, або через Арабатську косу. Одна зла, а друга ще гірша.

По сніданні вона попросила допомгти її молодшому 16-літньому синові привезти зо степу соломи на зиму для вола і ялівки, що їх вона забрала з колгоспу в перший день по приході німців. Узяла й свиню, її треба б заколоти небавом, та нема кому це зробити. Набрала теж пшениці і ячменю, щоб перебути зиму. Син її називався Костик, запрягли ми вола до гарби й поїхали в степ. Три дні возили солому, бо була вона далеко в степу, а ми не могли більше як два рази обернути гарбою. На четвертий день я подякував тій добрій жінці і сказав, що таки мұшу йти додому. За той час, як ми з Костиком возили солому, вона випрала мені білизну, вичистила від вошей і весь час заохочувала лишитися на зиму.

— Тут гарні дівчата в селі, не буде тобі скучно,
— казала вона.

Та мені не до дівчат, усі мої думки — додому,
до моїх рідних.

— Що ж, іди, там певно виглядає тебе твоя ма-
ти, як я тут кожного дня плачу за моїм сином. Але
я ще хотіла б поворожити тобі на картах, я на тому
трохи знаюся.

У ворожбу я ніколи не вірив, та й тепер не вірю,
та не годилося якось відмовлятися. Думав я, що
вона буде мене страшити різними небезпеками в
дорозі, щоб я залишився, треба ж комусь господа-
рити, а син ще за молодий.

Розкинула вона карти, попереклала їх, поду-
мала хвилину й каже:

— Ти заїдеш щасливо додому і скоріше, як
тобі здається. Виглядає, що поїдеш на чужі доку-
менти.

Ще раз перекинула карти.

— Так, карти показують, що тобі в дорозі по-
можуть чужі документи.

Я був певний, що все те — фантазії і брехня,
щоб підтримати мене в добрій надії. Але сховав це
для себе, не буду ж того говорити добрій жінці,
що так гарно мене прийняла й допомгла.

Встав я раненько, бачу, вона спекла мені на
плиті три великі паляниці, додала порядний кусень
сала. Поблагословила мене на дорогу, я сердечно
їй подякував, поцілував у руку, як рідну матір.

ХІ. РОЗДІЛ

Іду на Перекоп. — Погані вістки, переходу бережуть румуни й усіх заганяють до “табору смерти”. — Обійти не можна, навколо багна, а сухі місця заміновані. — Ночю в селі під Армянськом. — Живий труп з табору. — Має карточку, що може служити за пропуск. — Йому непотрібна, бо він кримчак, але не хоче віддати за все моє добро. — Погодився, аж коли господар пообіцяв привезти його батька. — З тою карткою просто до румунів. — Ані вони мене, ані я їх не розумію, вагаються. — Рятую вусатий дядько, що говорив по-нашому, хоч дивно, перепустив. — Переправа через Дніпро коло Херсону. — На станції поїзд з німцями, що їхали на Різдва додому. — За порадою змажчика коліс всідаю до порожньої кондукторської будки, напів замерзлий і голодний доїхав до Здолбунова. — Пішки до Дубна. — Зайцем до Бродів, звідти до Львова, а там і додому.

Вибрав я дорогу на Перекоп, там я ще недавно був кілька тижнів і трохи знав ті околиці. Арабатської коси я не знав зовсім, ніколи там не бував. Дорога в Україну ішла самою серединою Перекопу і там стоїть сторожа. Треба обійти ту заставу, хіба тільки вночі лівою стороною, бо з правої тягнулися непролазні болота. Головне, щоб обминути проклятуцій Армянськ з “табором смерти”.

Тепер уже непотрібно поспішати, ішов я поволі, по дорозі й по селах розпитував людей про Перекоп. Самі тільки погані вістки, з ким я не говорив би, кожен одне й те саме: хто попаде в армянський та-

бір, над тим можна поставити хрестик. На Перекопі стоять румуни і кого тільки зловлять, відводять до Армянська.

— А чи не можна б якось виминути тих душогубів?

— Дуже трудно. Навколо непрохідні багна, а де трохи сухе, там советське військо замінувало стежки. Німці прочистили тільки вхід до Криму й поставили там румунів. Смільчаки, що пробували обійти, або потопилися в багнах, або знайшли смерть на мінах, — відповідають.

Від нікого не почув я якогось слова надії, чи потіхи. Значить, це мусіла бути правда.

Ішов я щораз поволіше й усє з більшим страхом, здавалося — самі ноги не хочуть нести. Так зашкандибав я до одного села коло Армянська. Тут хіба найліпше про все знають, бо найближче того табору смерти живуть, зайдю, може знайдуть якусь раду.

Зайшов я до одної хати, там чоловік і дві жінки, всі вже старшого віку. Привітався я гречно, бачу, люди якісь привітні. Розказав я їм, що шуюкаю способу перейти в Україну через Перекоп, вони дуже мені співчували, та не могли дати ніякої поради. Хоч було тільки з полудня я попросив, чи не дозволять переночувати.

— Ночуй, — кажуть, — уже не один такий ночував.

У той час хтось застукав у двері.

— Заходь! — кажуть.

У дверях показалося щось, як засушена людоподібна мумія, ледве переступив поріг, як звалився на землю. Жінки піднесли його й помогли сісти на лаві під стіною, подали напитися якогось чаю. На ньому — тільки восково-жовта шкіра на костях, щия тоненька, ледве підтримувала велику, як гар-

бүз, голову, очі глибоко запалися, говорити не міг, дихав тільки, не то зо свистом, не то з харкотом. Ми гляділи на нього співчутливо, але й зо страхом. Нічого подібного я ще не бачив і не чув, щоб до такого стану могла дійти людина.

Напившись теплого чаю і відпочивши трохи почав він говорити, поволі, слово за словом. Кільком таким напів-мерцям пощастило дістати перепустку додому. Попросив я показати, він показав звичайний папірець, видертий з бльокноту, на ньому назвище Іван Кіфала, Київ, і німецька печатка. Він повинен був іти в Україну, але походив з Криму, його село лежало яких 18 кілометрів звідти. Чому ж перепустка до Києва? Мабуть у поспіху помилилися німаки в таборі, а може ті другі звільнені походили з Києва і так між ними написали йому. Йому було всього 22 роки, як і мені, а тепер стояв перед нами кістяк, по ньому лазило безліч вошей, обсіли очі в кутках, просто виїдали їх, а він на те все був нечулий.

— Та хоч очі собі повитирай, чоловіче, — кажу йому, — а то зжеруть тобі воші й осліпнеш.

Обтер він очі рукавом і розказував, як живеться в таборі. Люди гинуть з голоду й від німецьких буків, щодня повні вантажники трупів вивозять, а людей не меншає, нових привозять.

Почав я намовляти його, щоб дав мені ту перепустку.

— Вона тобі вже непотрібна, це перепустка в Україну, а ти ж майже вдома, вже завтра там будеш.

Не хоче. Давав я йому паляницю, що лишилася ще мені, кусок сала й пачку махорки — все мое добро. Не хоче.

— Ходи завтра зо мною додому, приведи мене, то дам, — каже.

Я вже годився на те, не було ж іншого способу видобути від нього ту, для нього зовсім непотрібну, а для мене спасенну перепустку.

Тут умішався наш господар.

— Слухай, хлопче, тобі додому недалеко, але дальше, як тому чоловікові, бо ти сам туди не дійдеш. Це й так дивно, як ти сюди добрив. Дай тому чоловікові той кусок паперу, а завтра рано я всяду на коняку, поїду до твого батька, скажу, що ти тут у мене, а він уже подбас, як забрати тебе додому.

Аж тоді він передав мені того паперця. Я хотів йому дати все те, що пообіцяв, та він не прийняв.

— Тобі, — каже, — це більше придасться, як мені.

Розстелили господарі соломи в сінях, поклали його спати туди, бо з тими вошами ніяк було лишати в хаті. Господиня старанно вимела хату і я ляг спочити на лаві.

Вранці господар поїхав конем до батьків того бідолахи, він усе ще лежав на солomé ледве живий, а я, напившись чаю з якогось зілля й подякувавши господарям за їх доброту й гостину, пішов. На душі було мені весело — у мене ж у кишені документ волі! Добре виворожила мені грекиня, що йтиму на чужий документ. Перейшов я дорогою попри “табір смерті”, стояли там вартові, ніхто навіть не глянув на мене, я далі йшов жваво, однак, лишивши за собою той табір, таки відотхнув.

На Перекопі купа румунів, я сміливо підійшов. Затримали, показую документ. Вони про щось мене питали, я ні слова не розумів з того їх герготання. Оглядали той папірець, щось між собою говорили, бачу, що сперечалися. Я вже почав сумніватися, чи мене перепустять.

У тій хвилині вийшов з буди здоровенний дядькі з довгими вусами, оглянув мій документ і питається:

— Ти звідки, сину?

— Зо Львова, — вирвалося мені.

— А тут написано, що з Києва.

— Там у конторі виписували більше таких “пропусків”, то може помилилися, може недобре мене зрозуміли.

Дядько віддав папірця:

— Іди з Богом.

Я не йшов, а вітром полетів, навіть не мав часу здивуватися, звідки той дядько знав російську мову, хоч і говорив він нею якимось дивно. Може був з тих, що на границі в Бесарабії чи в Буковині жили, та тепер мене це вже не цікавило, я чвалаю до Дніпра, коби скоріше прийти й переправитися на другий бік. Кого тільки стрічав з таких самих, як я, всіх перестерігав, щоб обминули Перекоп і “табір смерти” в Армянську. Ночував на хуторах, що траплялися по дорозі, й на третій день перейшов у Херсоні Дніпро, що вже замерз, була половина грудня.

У Херсоні не було де заночувати, люди порадили мені, що найкраще було б пересидіти ніч на залізничній станції. Там пусто, станція розбита бомбами, але рейки направлені й поїзди ходять.

По станції вешталися якісь люди, щось там робили. Підходжу до одного з них, що ніс у рюці мазницю і змазував колеса, і питаюся, котрий поїзд відходить на захід.

— А тобі куди треба?

— До Львова, — кажу й розказую, що вертаюся з полону додому, надоїло вже волочити ноги, хотів би якнайшвидше туди дістатися.

— Я тільки змажчик вагонів і не знаю, куди

від'їжджають поїзди. Але є тут один поїзд для німців, що їдуть на свої свята. Покажу тобі.

Завів він мене під один поїзд, у вистелених соломомою вантажних вагонах повно війська. Показав на будку при вагоні й каже:

— Залізть туди й поїдеш на захід, але добре вважай, щоб хто з німців не побачив.

Так я і зробив. Холод добрався аж до костей і я в тій будці надів на себе ще одну пару запасної білизни. В кишені мав я кусник хліба, та він замерз на камінь, ані вкусити, ані гризти.

Їхав я так, голодний і змерзлий, дві ночі й один день, бо поїзд спинявся на різних станціях, дочіпали до нього додаткові вагони. По надписах на станціях я бачив, що їдемо на захід. Одного ранку, коли я вже просто замерзав, поїзд зупинився і я побачив напис "Здолбунів". Тепер уже знав, що заїхав добре.

Все військо висідало з вантажних вагонів і пересідалося в особовий потяг. Хотів і я вилізти з будки, відкрив двері й малощо не полетів коміть головою вниз, бо мої ноги — наче дерев'яні. Міцно тримаючися руками за поруччя, зсунувся я на землю, трохи розрухав ноги. Бачу, що якийсь німецький офіцер кричить, показує на мене і кличе до себе. Ого! — думаю — та невже ж аж тут, так близько додому я знову попався! Приходжу, а він показує на дві валізи й каже нести за собою. Узяв я ті валізи, не знаю, що було всередині, але важенні, як з олова, я щокілька кроків приставав відпочивати, заки переніс їх на другий перон, трохи очі не повилізли мені з напруги. Офіцер дав мені пачку цигарок, я подякував кивком голови й помалу вийшов зо станції на дорогу. Зайшов до якоїсь хати погрітися, дали мені їсти, я там трохи прийшов до себе, розпитався про дорогу на Дубно й пішов.

Ішов, як завжди, попри залізничий шлях, щоб не зблудили. Над'їхав дуже довгий поїзд з цистернами на бензину чи нафтову ропу, а що було трохи під гору, він звільнив біг і я вискочив на сходи, щоб трохи підвестися. Побачив це один з німців, що охороняли поїзд, почав стріляти, я зіскочив і скотився з насипу в рів. Німець мабуть думав, що вже мене поцілів, і більше не стріляв.

Прийшлося мені бити ногами далі й почувати в добрих людей. У Дубні мені пощастило впроситися в одного кондуктора на поїзд до Бродів, там пересівся я до львівського, а звідти додому — рукою подати.

Увесь час супроводжав мене в дорозі материн молитовник, що його я беріг, як ока в голові — ховав під час дезинфекції, скривав у лахманах. І цей дорогоцінний талісман привів мене з “дому неволі” до рідного села.

20 грудня 1941 року переступив я поріг нашої хати. Одинадцять нас забрали большевики з села в жовтні 1940 року, з того живими осталися тільки чотири.

Торонто-Торремолінос, травень-червень 1982,

ПРАЦІ ТОГО САМОГО АВТОРА

(під власним або прибраним назвищем
Богдана Михайлюка)

I. Дрібні брошури

- 1 - 5 в серії “За що ми боремося? “Бібліотека українського націоналіста”. На чужині, 1947-1948.
- 6 - 10 такі ж брошури в серії “Політична бібліотека українського націоналіста”, На чужині, 1953.
- 11 Тихий ювіляр — до 50-річчя Українського Визвольного Фонду в Канаді, Торонто 1981, “Новий Шлях”.

II. Публіцистика

1. Справа Ярослава Барановського-Макара, Краків 1940.
2. Дванадцять портретів “великих людей”, Краків 1941.
3. Дванадцять листів до українського націоналіста, Краків 1941.
4. Бунт Бандери, На чужині 1948 (чотири видання).
5. Сьогодні й завтра, думки націоналіста, Вінніпег 1950.
6. Варшавський Договір у світлі націоналістичної критики, Вінніпег 1950.
7. Під знаком тривожного майбутнього, думки націоналіста, Чикаго 1951.
8. Так перо пише... (Вибрані статті), Торонто 1965.

III. Мемуаристика

1. Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий Комендант Української Військової Організації), Вінніпег, 1951.

2. Дрижить підземний гук, спогади з 1930 і 1931 років, Париж-Вінніпег 1953.
3. На порозі невідомого, спогади з 1944-1945 років, перше видання — Париж 1955, друге видання, люксове, — Торонто 1960.
4. Перед походом на схід, спогади й матеріяли до діяння ОУН у 1939-1941 роках, Перша частина, Вінніпег 1958.
5. Перед походом на схід, спогади й матеріяли до діяння ОУН у 1939-1941 роках, друга частина, Вінніпег 1959.
6. Розбрат, спогади й матеріяли до розколу ОУН 1940 року, Торонто 1959.
7. Б'є дванадцята, спогади й матеріяли до діяння ОУН напередодні німецько-советської війни 1941 року, Торонто 1960.
8. Далекий прицил, (Українська Військова Організація в 1927-1929 роках, Торонто, 1967.

IV. Серія “Срібна Сурма”, матеріяли до історії УВО.

1. Срібна Сурма, ч. 1. Спогади й матеріяли до діяння УВО, Вінніпег 1962.
2. Срібна Сурма, ч. 2. — Початки УВО в Галичині, Торонто 1963.
3. Справа Східніх Торгів у Львові, Торонто 1965.
4. Власним руслом, Українська Військова Організація від осені 1922 до весни 1924 року, Торонто 1966.

V. Інші праці

1. Устрій ОУН, порівняльна студія, Буенос-Айрес-Вінніпег 1952.
2. Історія української політичної думки, популярний нарис, частина I (до кінця XVIII століття), Париж-Вінніпег 1952.
3. У тристаріччя Переяславського Договору (1654-1954), Торонто 1954.

4. Погром у тюрмі, Вінніпег 1969.
5. Два процеси, як наслідок діяльності УВО в 1924 році, Париж-Торонто 1969.
6. На повні вітрила (Українська Військова Організація в 1924-1926 роках), Париж-Торонто 1970.
7. При джерелах українського організованого націоналізму, Париж-Торонто 1970.
8. Городок (справа Біласа й Данилишина), Торонто 1973.
9. ЗУНРО — Західньо-Українська національно-революційна організація, історично-політичний нарис, Торонто 1974.
10. В сутінках зради, (убивство Тадеуша Голуфка і зрада Романа Барановського), Торонто 1975.
11. Під Гапон.
13. Смерть Станіслава Собінського на тлі шкільного народобвиства в Західній Україні, Торонто 1981
12. На життя і смерть. (Сторінки з історії Української Військової Організації).

VI. Розповіді.

1. В яскині лева, розповідь Тадея Гордона — українець у польському підпіллі, перше видання, Торонто 1958, друге видання — Торонто 1976.
2. Говорить Підгір'я, розповідь Володимира Мокловича, бойового референта УВО в Станиславові, Чікаго 1958.
3. За чужу справу, розповідь Михайла Козія з полону в Сибірі і з польської армії генерала Андерса, перше видання Париж 1958, друге видання — Чікаго 1960.
4. Голос з підпілля, розповідь Кривоноса, Торонто 1961.
5. Вогонь родиться з іскри, розповідь Карпа (Степана Касіяна) з підпілля й партизанки, Торонто 1965.

6. Один рік у Червоній Армії, розповідь Івана Яцишина, Торонто 1982.

VII. Зредаговані збірники

1. Календар “Нового Шляху” на 1951 рік, Вінніпег.
2. Календар “Нового Шляху” на 1952 рік, Вінніпег.
3. Над Прутом у лузі... (Коломия в спогадах), Торонто 1962.
4. Непогасний вогонь віри, збірник на пошану полк. Андрія Мельника, Париж 1972.
5. За честь, за славу, за народ! Збірник у 50-річчя Української Стрілецької Громади в Канаді, Торонто 1978.

VIII. Переклади

1. Освальд Шпенглер: Пруський дух і соціалізм (Preussentum und Socialismus), (рукопис пропав під час війни).
2. Арнольд Тойнбі: Світ і Захід (“Українське Слово”, Париж, числа 698-708 за 1955 рік).
3. Двадцять розділів з творів апостатів і дисидентів комунізму, з німецької, англійської, французької та еспанської мов, призначених для “Хрестоматії” відступників від комунізму, а потім друкованих розсіяно по різних журналах.

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД “СРІБНОЇ СУРМИ”

за час від 1 січня до 30 вересня 1982року.
Добродії “Срібної Сурми”

Читач з Рочестеру, Н. Й., що бажає затримати своє назвище в тайні, від десяти років правильно кожного місяця посилав жертви в сумах від 5.00 до 12.00 доларів. Зголосив продовжувати цю підтримку, як довго буде при здоров’ї і праці. В цьому році зложив дол. 45.00, попередньо дол. 694.00, разом досі дол. 739.00.

Віктор Балабан, діловик з Гюстон у Тексасі, сталий читач “Срібної Сурми” від 1960 року, пам’ятав про її Видавничий Фонд, чотири рази прислав по дол. 100.00, разом досі пожертвував для “Срібної Сурми” дол. 657.75.

Д-р Петро Криштофович з Австралії, сталий читач і прихильник “Срібної Сурми”, підтримував її Видавничий Фонд поважнішими вплатами, досі зложив дол. 304.97.

Д-р Ольга Надяк з Монреалю, стала читачка “Срібної Сурми” від 1976 року, при заплаті за кожну книжку присилала щонайменше подвійну або й потрійну її вартість. У той спосіб досі зложила на Видавничий Фонд “Срібної Сурми” дол. 175.00.

Пані Марія Корнан з Вашингтону, Д. К., стала читачка “Срібної Сурми” від 1975 року, постійно надсилала разом з заплатою за книжки пожертви на Видавничий Фонд, вони досі

дали суму дол. 146.25.

Д-р Мирослав Небелюк, давніше в Саскатуні, тепер у Торонто, сталий читач “Срібної Сурми”, при нагоді заплати за кожну книжку постійно посилав дещо на Видавничий Фонд і

так досі зложив дол. 138.25.

Ніландер Буновський з Саскатуну з власної волі замовив і розпродав 11 прим. книжки “Смерть Станіслава Собінського” без провізії для себе.

Діловик і книголюб з Філядельфії Михайло Дуцилович з власної волі замовив і розпродав 5 примірників книжки “Смерть Станіслава Собінського” без провізії для себе.

Сердечне їм спасибі за прихильність і підтримку “Срібній Сурмі”.

Коли в понижному списку кого пропущено, перекручено назвище, або коли хтось завважить іншу помилку, просимо повідомити видавництво, це буде справлене.

Арсенич В., Вінніпег, дол. 7.39
інж. Белендюк Михайло, Монт Клер, Н. Дж., 10.00
Возняк Микола, Гамонд, Інд., 10.00
Волян Янів, Монтреаль, 1.00
Гонтарський Осип. Ст. Кетерінс, Онт., 1.00
Дуцилович Михайло, Філядельфія, 10.00
Запухляк Семен, Велланд, Онт., 6.00
Іванина Дмитро, Вернон, Б. К., 6.00
Кінах Богдан, Су Сейнт Марі, Онт., 1.00
Кнігиницький Федір, Бальмертаун, Онт., 5.00
Коржан Марія, Вашингтон, 8.00
Король Роман, Добс Феррі, Н. Й., 29.00
Кострицький Василь, Філядельфія, 5.00
Костюк Іван, Трентон, Н. Дж., 17.00
д-р Криштофович Петро, Австралія, 87.00

Крупа Люба, Морріставн, Н. Дж.,	1.00
Лавришин М., Торонто,	5.00
Лехів Іван, Вінніпег,	1.00
Лис Михайло, Муз Джо, Саскатун,	5.00
д-р Михайлів Володимир, Нью-Йорк,	25.00
Мовчан Іван, Монреаль,	5.00
Мурована Марія, Вільмінгтон, Дел.,	90.00
Павич Дмитро, Борден, Саск.,	7.50
Пачовський Йосафат, Чікаго,	2.00
Підвербецький Василь, Берлінгтон, Онт.,	4.00
Савна Іван, Сідней, Нова Скошія,	7.50
Семерко Антін, Ніагара,	2.00
Семотюк Петро, Баррі, Онт.,	2.50
Середюк П., Австралія,	5.00
Сукар Євген, Монреаль,	5.00
Флюнт Ярослав, Вінніпег,	2.00
Шишна Микола, Байон, Н. Дж.,	4.00
Яримович Євген, Торренс, Каліфорнія,	7.00
Яцишин Іван,	400.00

Додатковий список:

1. Балицький Богдан, Монреаль дол. 4.00
2. Білан Богдан, Ст. Альберт, Альберта 14.00
3. Горпинка Анна, Норт Бетелфорд, Саск. 4.00
4. Дуда Микола, Савт Порнупай, Онт. 4.00
5. Захарчук Василь, Вінніпег 4.00
6. інж. Мазурок Осип, Едмонтон 1.00
7. д-р Небожук Теофіль, Торонто 4.00
8. Олексів Пилип, Вінніпег 4.00
9. "А" д-р Рак Роман, Керкгонсон, Н. Й. 4.00
9. Ступка Михайло, Асторія, Н. Й. 4.00
10. "А" о. Федорович Микола, Монессен, Па. 9.00
11. д-р Чубатий Володимир, Оттава 14.00
11. "А" Юшкевич Роман, Детройт 4.00
12. д-р Ярош Іван, Ірвінгтон, Н. Дж. 10.00

З М І С Т :

I. РОЗДІЛ

Моє село. — Прихід Червоної Армії. — Сільрада й міліція. — Зникло все з кооперативи й крамниць. — Мітинги політрука. — Невдача з комсомолом. — Голосування за воз'єднанням. — Вивозять людей на схід. — Укріплення над Сяном. — Покликання запасних на військові вправи. — Лемент у селі. — Одинадцять призовників до війська, між ними і я. — У воєнкоматі в Судовій Вишні. — Виїзд на Львів. — Всі з району тримаються купи. 7

II. РОЗДІЛ

Формування транспорту на станції Підзамче. — Їдемо на Тернопіль і Підволочиське. — Перша "получка продуктів". — Спільна біда замирила "міщухів" і "селяхів". — Транспорт суне слимаком. — У Запоріжжі розділ транспорту: одні на Крим, другі до Владивостоку. — Сумний вигляд України. Приїзд до Симферополя. 15

III. РОЗДІЛ

У казармі 334 полку артилерії. — Привітальний обід. — Обмундирування. — Гандель цивільними одягами. — З голодним шлунком до літнього табору 156-тої дивізії. — Призначення до 361-го піхотного полку коло Севастополя. — Чотири дні пішки з Ангари до Севастополя. — Погрози комісара судом за

“відлучку” і як це скінчилося. — Командири й політруки. — Культ матюків. — Чищення казарми й подвір'я. — Ляйтенант Моргун. — Воші й короста. 20

IV. РОЗДІЛ

Полкова школа та її “начальство”. — Я в другій частині під українцем, ляйтенантом Орлюком. — Дві групи курсантів: українці й “русакі”. — Зависть “русаків” на наші посылки з дому. — Повна ізоляція від світу. — Режим у школі. — Собака політрук. Чищення чобіт. — Все на команду й усе бігом! — Несподіванка на Різдво. — Пригода з молитовником. 29

V. РОЗДІЛ

Виклади політруків. — Народи з комсомольцями. — “Політінформації”. — Заклики до “революційної чуйности”. “Караули” і розмови з ляйтенантом Орлюком. — Викинули зо школи двох, що випадково зайшли до церкви. — У першому іспиті став “відмінником”. — Хто перепавав, того до полку. — Сулід “по ліжку” Сиротюк і його порада. — Наша платня і “добровільна” позичка державі. — Перевірка “соцпоходження”. — Нічні виклики до полкового штабу. — Безслідні зникання “курсантів”. — Відвідини Романа Забрія й вістки про легше життя в полку. — Невдала спроба перейти зо школи до полку. — Показують антирелігійні фільми. — В гості до друзів у ротах. — Сухі пайки. — Яне Різдво, такий і Великдень. — Копаємо протитанкові рови. — Суперечка з гуцулом Ніралем про борщ і бриндзу і що з того вийшло. — Похвала за латку на рубасі. — Старшина Макаренко. 39

VI. РОЗДІЛ

У літньому таборі в Ангарі. — Приготування до інспекції командира корпусу. — Чищення, голення, прання. — Глина замість мила. — Надармо, генерал Червіненко не приїхав. — “Боса рота”. — Дефіляда перед командиром дивізії Черняєвом. — Полкова “вбиральня” та її сусідство. — Бойова тривога — вибух війни! — Розпуск школи по ротах з бойовим призначенням. Всіх, крім западників, пороблено сержантами. — Западники командують “отделеніями” без ранги. Я — першим “отделенієм” у п’ятій роті. — В моєму рою злодюги і спритяги. — Наплив мобілізованих. — З браку одностроїв і вирядів — дивачні шапки, кітлики і т. п. — Замість ремінів шнурки й телефонічні дроти. — “Квартируємо” в лісі під кущами. — Промова політрука. — Комендант взводу Кратко. — Караули, будова укріплень. — Публічні розстріли для постраху. 54

VII. РОЗДІЛ

Чотири дні маршу на оборонні позиції в Феодосії. — Кривоногий жид Юхт відстав у дорозі й ледве урятувався від політрука. — Три тижні в землянках над берегом моря. — Марш на Перекоп. — По дорозі — театр з дівчатами. — Повна матюків промова генерала Черняєва. — Окопуємося в Армянську коло Перекопу. — Розстріл полкового пштаря на очах делегатів від кожної роти. — Поправа харчів, женуть стада худоби з України. — Нема води, вся солсна, одна криниця в степу на всю околицю. — Політрук намовляє мене до комсомолу. — Раджуся з хлоп-

цями, як оборонитися. — Урятувався через наближення фронту. — 19 вересня роззброєно западників. — Відмарш до тилу. — Остання зустріч з лейтенантом Кратком. 66

VIII. РОЗДІЛ

У “бронзаводі”. — Гучномовець заповів формування робочих батальйонів. — Поділ на групи по 60. — Не можу відчепитися від “майстрів ключа й витриха”. — Приїзд до Евпаторії. — Два дні без їжі в казармах морської флотії. — Є хліб, завдяки зарадності “фахівців”. — Ревізія міліції, хтось обікрав міську пенарню. — Робота над морем, вантаження піску на поїзди. — Через Джанкой на півострів Керч. — Тисячі народу перенопують шийку півострова протитанковим ровом. — Ночівля в шопі з половою і втеча перед мишвою. — Квартира в інваліда “червоного партизана”. — Завдяки “фахівцям” щодня м’ясо на снідання. — Глухі чутки про бої на Перекопі й марш німців на Крим. — Безладний відступ Красної Армії. — Ладяться до спротиву в Керчі. — Втікаю з робочого батальйону. 77

IX. РОЗДІЛ

Захист у школі. — Нові товариші. — Нічний наліт. — Приїхала частина з кухнею, відбрехалися, ще й попоїли. — Ідемо на Керч. — Ночуємо в татарському селі. — Послужливий шофер підвіз аж під місто. — Знову в робочому батальйоні. — Працюємо в порті при евакуації добра й цивільної людности. — Вантажимо на баржі. — Деякі затоплені німецькими літаками. — Перевозять і коней. — Через нальоти праця тільки вночі. — Всім

роздано зброю. — Втеча від евакуації між вагони. — Скриваюся в бомбосховищі. — Залишено повні магазини з харчами й усяким добром. — Там знайшов товариша недолі. — Переодягнувся в новеньке й запасся на дорогу. — Ждемо німців, а замість них знову красноармійці. — Ніхто на нас не звертає уваги. — Баржі перевозять військо до Новоросійська. — Переждали лихо в бомбосховищі. — Вночі висаджено в повітря магазини з амуніцією і портові споруди. — Цілу ніч — пекельні вибухи. — Перша стріча з німцями. — Роставлені по дорозі німецькі стійки показують дорогу до збірної площі для воєнних бранців. 88

Х. РОЗДІЛ

На збірному місці для полонених. — Всі ждуть на “пропуски” додому. — Голод, два дні всі без їди, мене рятує мішок з консервами. — Чотири німці ведуть 600 бранців. — Ніхто не втіає з колони, ідуть, як барани на заріз. — Ночівля на гною в колгоспній стайні. — Під пекарнею роздано по буханцеві хліба. — Від того в дорозі розхворілися, німці хворих дострілюють. — У колгоспі “Катерелес” під Керчем. — Маса-масенна народу. — Жахливі сцени коло криниці. — Люди гинуть під киями серед реготу німців. — Їсти не дають, аж на четвертий день баланда, та й то для всіх не стало. — Треба тікати, тут певна смерть. — Під час суматохи коло кухні перескакую живопліт. — Мандрую здовж залізничних рейок. — В будці проміняв військовий одяг за драні цивільні лахи. — У грецькому селі. — Помагаю в господарстві.

— Запрошують перезимувати, але мене пре
 додому. — Страшні вістки про табір смерти.
 — Ворожба з карт. — Господиня вирядила
 в дорогу, як рідного сина. 99

ХІ. РОЗДІЛ

Іду на Перекоп. — Погані вістки, переходу
 березуть румуни й усіх заганяють до “табо-
 ру смерти”. — Обійти не можна, навколо ба-
 гна, а сухі місця заміновані. — Ночую в селі
 під Армянськом. — Живий труп з табору. —
 Має карточку, що може служити за пропуск.
 — Йому непотрібна, бо він кримчак, але не
 хоче віддати за все моє добро. — Погодив-
 ся, аж коли господар пообіцяв привезти йо-
 го батька. — З тою карткою просто до руму-
 нів. — Ані вони мене, ані я їх не розумію,
 вагаються. — Рятує вусатий дядько, що го-
 ворить по-нашому, хоч дивно, перепустив. —
 Переправа через Дніпро коло Херсону. —
 На станції поїзд з німцями, що їхали на Різ-
 дво додому. — За порадою змажчика коліс
 всідаю до порожньої кондукторської будки,
 напів замерзлий і голодний доїхав до Здол-
 бунова. — Пішки до Дубна. — Зайцем до
 Бродів, звідти до Львова, а там і додому. 108

Праці того самого автора 115
 Список жертводавців 119

